

[अ] "अंतःस्फोट" मधील वृत्तांताचा परिचय चिकित्सा

=====

लेखिकेचं बालपण आजोबीच गेलं, किंबहुना पुढं आजोब्यं आमचं घर झालं, अस त्या सांगतात, धार्मिकतेच्या बाबतीत अतिशय काटेकोर, त्यावेळेस टोलेजंग वाटणा-या इमारतीच्या दर्शनी दरवाज्याचं लाकडी कोरीव काम, मंदिराची आठवण देणारं, शासकीय पुरातन वस्तुसंग्रहालय अशा प्रकारच्या दरवाज्याचा नमुना ठेवण्यांत आला आहे, दुसरा अजाण साधारणातः धार्मिक कृत्यासाठी वापरला जात असे, पांढ-या शूरी चुन्याने सारवलेल्या भिंती आणि खाली शेणानं शेज सारवलेली चिकणा मुळगुळीत जमीन लाकडी देव्हारा बैशाळयपूर्ण, चारही धामांचे फोटो मोघती आणि देवहा-यात सारेच शैव आणि वैष्णव देव विराजलेले असतं.

या सर्वच वर्णनावसन लेखिकेचं आजोब्यं घर हे धार्मिक आचाराची पालन करण्यांत जराही कसूर करत नाही, सकाळी, उठल्यापासून दिवसाचा अर्धाअधिक भाग धर्माचरणातच जात असे, नैमित्तिक स्नान, संध्या, पूजा, अर्घा, जपज्याप्य, नैवेद्य इ. कर्मकांडे आटोपल्याशिवाय घरातील मंडळी जेवावयासही बसत नाही, जेवणाही सोवळयातच.

याशिवाय, सणावार, वृत्तवेकल्पे, कुलधर्म, कुलाचार, पाळणारे ^{३०} ~~वै~~ कुटुंब असलेले दिसून येते, एका अशिक्षित युगानुयुग पायदळी तुडविल्या

- २ -

गेलेल्या दलित समाजातील साठी पार केलेल्या स्त्रीच्या बुध्दीमत्तेची
 हेपही लेखिकेची मोठी आजी पांडवप्रताप, भागवत पुराण याचं
 निस्पण जेंव्हा करते, तेंव्हा आपल्या दृष्टीस पडते, वटसावित्रीची
 कथा तर लेखिकेला अजूनही आठवते, आणि याचाच परिणाम म्हणून
 लेखिका पुढे म्हणते आणि त्या कळू स्वरु लागलेल्या वयातच
 सावित्रीप्रतिताची मी दीक्षा घेतलेली होती, म्हणजेच धार्मिकतेच्या
 बाबतीत आजोळचं घराणं अगदी काटेकोर असलेलं आपल्याला
 दिसून येतं.

०१०२२२२२२२!

मायबाईचं व्यक्तीचित्रण -

मायबाई जमीनदार कृणाबी मराठा घराण्यातील ०पतीच्या
 गोठ्या मावशी वयानसंस्तरीच्या घरातील, ठेंगण्या बांध्याच्या,
 माथाभर पदर घेतलेल्या, उंच कपाळामुळं त्यांना केसच नाहीत असे
 वाटायचं, अत्यंत सात्विक नि सोशिक. सतत कामात गुंतलेल्या
 चेह-यावर नाराजी नाही, हळुवार बोलणां, केविलखाणां हसणां,
 संपूर्ण आयुष्य माहेरी बाटलेलं होतं, अगावेळी माहेरी येण्याचं कारण
 विचारलं तर त्यांची कहाणी सुरु होई, त्या म्हणत "तुमचं शिक्षण
 फार चांगलं आहे, बरं का बाई। शिक्षणाच्या जोरावर कमावता,
 नव-यांना धाक घालू शकता, आमचा काळ अतिशय वाईट, बराच
 हुंडा दिल्यानंतर ही डोक्याला लावायचं तेल, साबणासारख्या
 वस्तूही माहेरून आणाव्या लागत. सासरी नवरा राहू देतो,

...३...

हाच मोठा उपकार वाटे, माझी दोन मुलं एकेक वर्षाची होवून गेली आणि वयाच्या अवघ्या पंचवीसाच्या वर्षी आमच्या घरी मी वांझ तरले, आणि नव-याने दुसरे लग्न केले होते, आलेल्या मंडळींची जेवणाची सोय करायला सांगितली होती, बायकोची परवानगी देखील न घेता दुसरी बाई घरात आणली होती, मला घरात कांहीही मान नव्हता, त्यापुढे सांगतात नंतर मी अडगळीतच पडले, कच-याला तरी मान असावा, पण मी तरीही माहेरच्या घराण्याकडं पाहून सोसत होते, दुसरीची उतरलेली शेवळं नेसत होते, पण एक दिवससहन नाही झालं, कारण मला म्हणात होते, "तुझ्या माहेरची इस्टेट घेऊन ये. नाहीतर धडगत नाही, तशी बेअरू करीन". या शाब्दांनी मी पार दुभंगून गेले, ज्या अडुबाठी सोसत होती, त्या अडुबाच धिंगाणा होत असेल तर तेथे रहाण्यात तरी काय अर्थ आणि मग माहेरी निरोप पाठविला, "न्यायला या" आणि पुन्हा कधी सासरी पाय ठेवला नाही. मायबाई भूतकाळात हरवलेल्या होत्या. एक फळाचं स जीजीवन स्पंदित होतं, छळवादी परंपरेच्या अनेक बळीपैकी एक.

या संपूर्ण प्रसंगावस्तू लक्षात घेते की, लहानपणीच उरकले जाणारे विवाह म्हणजे बालविवाह. रोजच्या व्यवहारात स्त्रीला घरात विशेष महत्त्व दिले जात नसे, घरातील सर्व कामे स्त्रीला करावी लागत असत, तीही सर्व पुढ्यांच्या तंत्राने व मजीनि. स्त्रीच्या हातून थोडीही कसूर होता काय्या नये, नाहीतर तिला लाथांचा प्रसाद मिळे.

- ४ -

पुस्त्र मात्र आपला आपल्याच नगोत. बिघारी स्त्री केविलवाण्या जिण्याची वाटेकरीन, बाईला मूल न होणे हे ही कमीपणाचे समजलं, जातं, तिला वांझोटी म्हणून हिणावीत. घराण्याला वंशज असला पाहिजे, ही पुस्त्राचीही तीव्र इच्छा असे, मग मात्र मूल होण्याकरीता एखादा पुस्त्र दूसरे, तिसरे लग्न करी, आजच्या काळातही स्त्रीला प्रजाअश्र्वी जीवन रिते वाटते, पुस्त्रप्रधान समाजात स्त्रीचे क्षेत्र तर अगदी संकुचित होते, घर हेच तिचे जग होते, या जगाची कवाडेही तिच्यासाठी सताड उघडी नव्हती, स्वयंबाकंघर, माजघर व देवघर हाच तिचा पिंजरा। यातच हिंदू स्त्री सुख मानतांना दिसून येते, बायकांना भावना, विचार, मन, मत असतं याची कृपाही दळलही घेत नसे.

याहीपुढे जावून लेखिकेकडून मायबाईचं "दिरात्र"

वृत्ताची कहाणी ऐकायला मिळते, त्रिस्थळीच्या दंतकथा ऐकायला मिळतात, यातून उ-या धर्माची वाताहत होवून धर्माच्या नावाकाली जातीभेद, सोवळे-ओवळे, अंधःश्रद्धा यांचेच साम्राज्य निर्धास्तपणे चाललेले दिसते, कर्मकांडाचे प्राबल्य, धर्माची अवनती, त्यामुळे माणूस अनेक अंधःश्रद्धांना कवटाळतांना दिसतो, पुस्त्रापेक्षा हिंज्याच धार्मिक अवडंबराला बळी पडलेल्या दिसतात, याचे कारण हिंज्याच्या वाट्याला आलेली परिस्थिती आणि अज्ञान.

... ५ ...

- 4 -

तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होते व समाजाने अनेक बंधनांनी तिला आवळले होते, खरा धर्म जाणाऱ्यांचे कांही मानवतावादी व्यक्ती या काळातही होत्या, हे कुमुद पावडे यांनी मायबाईंनी हे "त्रिरात्र" प्रत मोडण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नातून आपल्या लक्षांत येते, तुष्ट लोकस्टीचा, कृस्व, वैद्यर्थ या अज्ञ स्त्रियांना समजावून सांगून जवळ-जवळ साठ वर्षे केलेले हे प्रत नष्ट करण्यांत लेखिकेनें विजय मिळविलेला आहे.

अनुकूल पाश्चिमाभि निर्माण झाल्याशिवाय कृठलीही चळवळ उभीच राहू शकत नाही आणि स्वार्तंत्र्यप्राप्तीनंतर नव्या घटनेने स्त्री-पुस्व समाज मानले आणि स्त्रीला न्याय मिळवून दिला, स्त्री-शिक्षणाचे वारे वहायला लागले, भारतातही विद्यार्थ्यां प्रतिबंधाच्या, घटस्फोटाच्या मागण्यांचा उच्चार होत गेला, पण ही परिस्थिती मागच्या पिढीतल्या जागृत, पण कुटुंबाच्या मुला-बाळांच्या कल्याणाची कदर करणाऱ्या स्त्रीच्या शब्दीची नाटकं, सिनेमा, टी. व्ही. अशी मडक करमणुकीची साधनेच तिला उपलब्ध नव्हती, स्त्री मुक्ती चळवळीचं ह्या पिढीनं उत्स्फूर्त स्वागत केलेले दिसून येते.

... ६ ...

- ६ -

याबाबत लेखिकेने आपले कांही अनुभव सांगितले आहेत, आमची एक स्त्री-संस्था, अखिल भारतीय स्वत्पाची आमची कार्यपध्दती थेट वरच्या वर्गाच्या अनुकरणाची, जेमतेम ५० माणसां असतील, सभेला, पण वर्तमानपत्राचे रकानेच्या रकाने भरले जातात, "प्रचंड गर्दी लोटली होती." - - - - इत्यादी. तळागाळाच्या स्त्रीपर्यन्त म्हणून. - - - - पण आम्ही केवळ सभाच गाजवू शकतो, अंग मोडून तळागाळाच्या माणसा-
सारखी आम्ही काय करतो ? निदान आमच्या अक्षेप वस्तुत्वाचं सामर्थ्य दलित, पीडित, गलीत ह्यांना समर्थ ^A / _{कि} जाणिवेनं उठविण्याच्या कामी तरी आलं असतं तर वाक्शक्तीचा विजय झाला असता, पण आम्ही केसाचं तंतू काढण्यांत व मोजण्यांतच आमची सरस्वती प्रगट करत आहोत.

तर एकदा काय झालं, आमच्या स्त्री-संस्थेनं ठरवलं, आपल्या संमेलनानं राजधानी गाजवावी, कल्पना अगदी प्रथम दर्जाची होती, मुख्य असं की, दररोज घडणा-या अन्यायाला आमच्यासारख्या सुशिक्षितांनी आवाजी शक्तीनं तोंड देणं & काळाची गरज होती, हे खरं असलं तरी मन साशांकच होतं, आपल्या मूठभरांच्या पोषाखी मोर्चानं सभ्य व शिष्ट आवाजानं काय निष्पन्न होणार होतं ? नाही म्हणायला राजधानीच ^त

प्रदेशातील आमच्या स्त्रियांशी विचार-विनिमय टहावा, रोज
श्रुत करणा-या समाज समस्यावर बातचित होवून उकल होण्याचे
उपायही शोधता येतील. राजधानीत जाण्याच्या नुसत्या
कल्पनेनेच आम्ही हरखलो, एकट्या हुकट्याने जाणे वेगळे,
समूहाची शक्ती कांही औरच शान देते.

पण "प्रथम ग्रासे मद्रिकापातः" असं काहीसं धडलं.

राजधानीला जाण्यासाठी आरक्षण कार्यालयातील प्रसंग
मरेस्तोवर न विसरावा असा. त्या कार्यालयात आमचीच
माणासं दिसतात, म्हणून आम्हांला आनंद होतो, दलित
महिलांची संघटना बोगी रिझर्व्ह करायला आली म्हणून
तत्परतेनं मदत करतील ही साहजिक अपेक्षा, पण अनुभव नेमका
उलटा - - - - बोगी रिझर्व्ह करण्याचा आदेश वरच्या
अधिका-याकडून आणलेला - - - - तरीही कोणी आमचे
सेकून घ्यायला तयार नाही, आमच्याकडे कोणीच लक्ष देईना.
मागाहून आलेल्या पुढ्य माणासांनी आवाज चढवावा. व तिकिट
भागावं आणि त्याला ते मिळवू, शेवटी आम्ही खळखळ करून
२-३ जणांना तिकिट मिळालं असेल तर लगेच "आरक्षण संपलं"
बाबूनं सुनावलं. "अर्दी २-३ बायकांना आरक्षण दिल्याबरोबरच
संपलं, कसं काय ? आम्ही तर बोगी चाळीस माणासांची रिझर्व्ह
करावी, म्हणून आदेश घेवून आलोय. " प्रमुखांना भेटा. "

- ८ -

इतक्यात आमच्यातील एक स्त्रीच त्या बाबूला म्हणाते " तुम्ही सुत्वातीपासून आमच्याशी तिरस्तासारखं वायताय. थोंडीतरी माणूसकी दाखवायची होती. तुम्ही मला घरीच बोलवायचं होतं, म्हणाजे मी अगोदरच कन्न दिलं असतं, बाबूचं उत्तर ऐकून ती तल्या चुणाचुणीत स्त्री खळते, "यु इडियट, बोलण्याच्या मॅनर्स आहेत की नाहीत" त्या स्त्रीचा संयम सुटलेला, आम्ही सगळ्या धावून खिडकीजवळ जातो, बाबाबाचीला सुत्वात होते, दलित पॅन्थरचा एक नेता ते सगळं ऐकून त्या बाबूची खिडकीतून गच्ची धरतो पोलिसही धावतात, इतक्यात कुलीकाम करणारा पोरगा त्या दलित पॅन्थर नेत्याला म्हणातो, "भाऊरे, जेथे जावं, तेथे सालं आपल्याला हेच करावं लागतं. त्यावर मी म्हणाते " आताच्या प्रसंगात फरक आहे बेटा. इतर ठिकाणी स्वर्ण, स्थन व सावकार या तीन "स" काराणी तुम्हांहडा दंड थोंपटावे लागतात, पण आता आपल्याच लोकांशी लढा घायची वेळ येवू लागलीय". खरंच प्रश्न जातीचा नाही, बर्गाचा नाही, तर वृत्तीचा आहे. अन्याय करणारी वृत्ती वर्गाची असो की, वर्णाची, शास्त्राची असो की, माणासांची, तिचा प्रतिकार करणे अपरिहार्य ठरते, मग अन्याय आपल्या हातून जर होत असेल - - - - -

तर त्यातून आपल्यालाही सुट नाही, हे मनात आल्याशिवाय रहात नाही, आणि अचानक बाबासाहेबांनी दर्शविलेल्या बुद्धीच्या मार्गाकडे माझ्यासारखी निःधर्मी व्यक्ती आकृष्ट होते, "प्रज्ञा व कल्याण" यांचा योग्य मेळ माणासाच्या स्वभावात बसून तो

उन्नत होणे आवश्यक आहे, एके माणूस मिळून समूह, समाज बनतो, माणूस उन्नत असेल, तर समाज उन्नत होईल, परंतु माणूसच भ्रष्ट, कल्याणकारी हिंस्त्र व वृत्तीनं अन्यायी आणि निम्न दर्जाचा असेल, तर समाजाची घडणाही तशीच घडते, बुद्ध धर्मादेखील मूळ धरू लागली, तर आज हिंदू धर्मात जे चालू आहे, तेच बुद्ध धर्माचे होईल, कर्मकांडावरच बुद्धदानं आघात केला आणि आता त्याचे अनुयायी जर पुन्हा कर्मफळाच्या मागणी जात असतील, ज्ञानमार्गाला विचारीत नसतील, तर त्याचे अनुयायी बुद्धांचा व डॉ. बाबासाहेबांचाच पराभव करतात, हे प्रांजलपणे सांगावेसे वाटते.

एका दश नितीधीला आम्ही आजधानीची वाट धरली, आमची उतरण्याची सोय व संमेलनाची जागादेखील एका स्नातन परंपरा मूल्यवादी इमारतीत केली होती, इमारतीचे स्वल्प, तेथील माणसं आणि भोवतालचा परिसर बघून मनावर दडपण आल्यासारखे झालं, आमच्या संमेलनात कितीही टाळू म्हटलं, तरी उखाड-पछाड अज्ञात्याशिवाय रहाणार नाहीच, भारतातील अनेक भागात दलित स्त्रियांच्या अड्ड्याची लक्ठरे वाऱ्यायला घातलेली असतांना आमच्याकडून मोरपिती भाषेची अपेक्षा कोणी करावी आणि आम्हीही अपेक्षापूर्तीच्या प्रयत्नात आपले कष्ट व्यर्थ घालविणो शक्यच नव्हतं, तेंव्हा अविवेकी स्नातन्यांच्या तीव्र प्रतिक्रिया किती प्रखर स्म धारणा करतात, तेच बघायचं होतं.

संमेलनाचं उद्घाटन दुसरे दिवशी चहस्यचं होतं, आम्ही आमच्या निवासाला गेलो, त्या संध्याकाळी आमची चयवस्था

बघण्याचे निमित्ताने आलेल्या स्थानिक समितीच्या सदस्यांशी झाली, पुन्हा मला छातीवर भार आल्यागत वाटलं, कारण या सा-या स्वप्नमहालातल्या होत्या, उच्चभ्रू समाजातल्या वरच्या मजल्यावरच्या होत्या, आपलं कोणाच नव्हतं येथे बरीचशी अस्वच्छता होती, यित्तात, पुण्या-मुंबईसारख्या निरुप्रेम शहरात देखील बराच आपलेपणा व मोकळेपणा जाणावतो, पण येथे लोकांच्या वागण्यात वर्ग-संवेदनेचा दर्प वारंवार जाणावतो, वर्यांची उच्चता असावी, तर तीही यापेक्षा अधिक जाणावली असती, असं लक्षांत आल्याशिवाय रहात नाही.

सकाळी आमच्या खेड्यात जतिशाय धांदल चाललेली आहे, नऊ वाजतां उद्घाटन होणार, पहाटेपासून स्नानाच्या गडबडी, "साडी कोणाती नेसायची ? ब्लाउज् मॅच होणार का ? माझी "कॉस्मिक बॅग कठाय ?" कॉस्मिक म्हटल्यावर मी घाबरले, हात लावल्याबरोबर माणूस भरायचं, पण मग लक्षांत येतं, "कॉस्मिक" म्हणजे कॉस्मेटिक प्रसाधनांची कोशिकांनीं चंगळ, डॅची सेंटच्या फवा-यानं वातावरण धुंद बनलयं, दागिन्यांची स्पर्धा, साड्यांची स्पर्धा, प्रसाधनांची स्पर्धा, श्रीमंती व पोशिमनचा धाट दाखविण्याची स्पर्धा, दिसण्याची देखील स्पर्धा , मनात आल्याशिवाय रहात नाही, "आमच्यात देखील उच्चभ्रू समाजाच्या मनोवृत्तीची विकृत ठेवणा, आकार धरू लागली तर" आम्ही देखील "क्लास कॉन्ग्रेस" च्या वर्तुळात अडकलो, राजधानी निवासी स्त्रिया आपापल्या पॉशा गाड्यातून संमेलनस्थळी येत होत्या, त्यांची पॉशा रहाणी बघून एकीकडे मनात आनंद होत होता " आपल्या

लोकांनी बरीच आघाडी मारलीय, चांगले रहातेहेत, जे दिवस आम्हांला
या संस्कृतीच्या अभिभावकांनी कधीच दिसू दिले नसते, ते बाबासाहेबांच्या
करणीनं आम्ही बघू शकतो, केवटा हा उपकारांचा डोंगर त्या
सुखात्म्याचा - - - - - पण राजधानीतील क्रियांची कांही

खास वैशिष्ट्ये अशी, ओठ रंगवलेले, बि बाह्यांचे बाउझेस, उंची
सहस्रवीत रेशमी साड्या, कमालीची दिवाऊ रंगसंगती, उंची विदेशी
अत्तराचे सुवास आणि सुख म्हणजे हसण्याची एक विचित्र त-हा,
ओठाचं किती बाय किती [स्वीडिश*लांबी] प्रमाण ठेवावं, ह्याचे
ठोकताळे ठरलेले, या सगळ्या धाटात आपला नागपुरी घाटच कांहीसा
ब्रॅग्स, सैसपैस व मोकळा या सर्व ठोकताळ्यात न बसणारा पण
मला त्याची खंत नाही, खंत वाटलीच तर उच्चभ्रू होण्याची वाटेल.

संमेलनाचं उद्घटन एका विद्वान दलित खासदाराकडून
होणार असतं, तत्पूर्वी कांही प्रतिक्रियांचाही पत्ता लागतो,
" या बायका स्नातनी हिंदुत्वाचा पुरस्कार करणा-या आहेत"
यांना राजधानीत संमेलन घेण्याची काय गरज होती ? आता
आमच्या प्रतिष्ठेवरच घाला नाही का हा ? आम्ही किती धडपड
केली हे घडवून आणण्याची, आणि राजधानी काय कोणाच्या
बापाची लागू गेली होय ? आमच्यातल्या बायकांना चेव घेतो,
त्या मला बोलण्याचा आग्रह करतात, बोलण्याच्या यादीत
माझं नाव मुद्दामच घातलं गेले नव्हतं ह्याचं कारण बारीक

- १२ -

आवाजात मला कोणीसं सांगतं * तुम्ही म्हणो फार शिष्ट्या देता, टीका करता, अशा बोलण्यानं आमच्या पोद्दिकांवर नौबत आली तर, पण "लोकेच्छा बलीयसी" म्हणून मला बोलायला मिळतं, "संमेलन राजधानीत का घेतलं गेलं ?" यावरच आमचं भाषण नेहमीच्या पध्दतीनं - शिष्ट्या देत टीका करत, मला स्पष्ट दिसतं, माझ्या कांही वाक्यांनी लघके तुटताहेत, अंतःकरणाचे, झोपडीतून आलेला माणूस हॉल दिसल्याबरोबर झोपडीलाच विसरतो, ज्या समाजातून आम्ही या स्थितीला आलो, त्याच्याप्रती आमची कांही कर्तव्ये आहेत, तेच मुळात विसरून जातो, सुखसोयी, पैसांच्या बदल्यात आम्ही आम्हांलाच विकायला काढतो आणि बीच आमची दुःखीतिका आहे, या वाक्यानं सर्व गंभीर होतात, पण बोलल्याशिवाय गत्यंतरही त्रें नाही, अनेक भाषणे होतात, स्वागताध्यक्षाचे, अध्यक्ष्याचे नंतर उद्घाटकाचे भाषण ~~भाषण~~ लिखित आहे. त्याच्या प्रती सभाभर वाटल्या जातात, त्यात दलित जातीचा इतिहास आहे, दंगलीची दखल आहे, समस्यांचे उच्चारण आहे व समस्या उकलीचे उपायही सुचविलेले आहेत, आभार प्रदर्शनाने कार्यक्रम आटोपतो.

दुपारी सुले अधिवेशन चर्चा. "स्त्री-सुक्ती" चळवळीच्या दलितेतर स्त्रियाही या अधिवेशनासाठी आलेल्या आहेत.

“दलित स्त्री” वरच होणारी चर्चा त्यांना काहीशी अस्वस्थ करते, त्यांच्यामते स्त्रियांची अशी श्रेणी असू नये, सारी स्त्रीजातच दलित आहे, हे मत माझेही आहे, पण भारतातील दलित स्त्री ही त्या सर्व स्त्रियांत दलित आहे, आम्ही आमचं मत स्पष्ट मांडतो, त्या स्त्रियांना ते स्वतः नाही, पण आमचा उपाय नाही.

इतक्यात खंजावला प्रकरणातील एक दलित काळीसावळी तस्पा तावा-तावाने बोलायला स्टेजवर येते, ती म्हणते “या देशातील स्वर्ण आणि दलित स्त्री ह्यांच्यात बराच फरक आहे, आम्हांला साध्या नैसर्गिक गरजांच्या पूर्तीसाठी भयंकर त्रास सहन करावा लागतो, साधा शौचकुपाचा प्रश्न, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न आमचा सुटला नाही, पॉराप्लेग-लॅटीनमध्ये जाणा-या बायानों, तुम्ही आमचं दुःख काय जाणणार ? आम्हांला सर्वांच्या शोतात जाताना मालक येणार तर नाही, शिब्या तर घालणार नाही, मग सखादी पहा-यावर ठेवतो व आम्ही आमचा विधी उरकतो,

ही आमची दशा आहे - - - - कधी आमचा विचार तुमच्या मनांत येतो, आमच्या स्त्रियांवर बलात्कार होतात, स्त्रिया म्हणून तर होतातच, पण सूड म्हणूनही होतात, दलित स्त्रिया आमच्या मालकीच्या आहेत, ह्या हेतूनेही होतात, केवळ गरीबीचे कारण नाही, बायानों, आमची जातदेखील आमच्या त्रासाचं, शोषणाचं कारण आहे, या भाषणांनं सभामंडप स्तब्ध झालेला आहे, तरी

एका प्राध्यापिकेला हे संमेलन अखेर गुटवादी वाटू लागते, त्याला उपाय नाही, घहापानाच्या वेळेस "मानुषी" च्या एका प्रमुख कार्यकर्तीला मी म्हणते, "बाब्या विचारसरणीनं नेहमी एक लक्षात घेतलं पाहिजे, ते हे की, निव्वळ अर्थनिष्ठ समाज रचना या देशात रजली नाही, तर ती वर्णनिष्ठ व जातीनिष्ठ आहे, धर्म हे तितकं प्रभावी माध्यम आहे, "धर्म" ही अफूची गोळी आहे, हे घेतील साम्यवादीच आपल्या सोयीनं विसरतात, धर्म व जातीला हात न लावता साम्यवादी चळवळीपुढे जाण्याचा प्रयत्न करतात, परिणाम काय होतो, मराडवाडा असो की बेलछी, साम्यवादाचा पुरस्कार करणारे नेतेदेखील अत्याचारात सामील झाल्याची उदाहरणे दिसून येतात, खरं तर आर्थिक परिस्थितीचा विचार करता आम्ही "वॉन कम्युनिस्ट" हवेत. ^{वॉन /} परंतु जेंव्हा जातीची कुंटी कम्युनिझमला हालवून सोडते, तेंव्हा आमचा त्यावरचा विश्वास उडतो.

ती तऱ्हा स्मार्ट बुद्धीमान मुलगी माझ्या म्हणण्याला एकदम स्कार देत आपला अनुभव सांगते, "राजधानीत हुंड्याच्या प्रश्नावरून कांही मुलींनी आत्महत्या केल्या, तर कांहीना जाळून टाकण्यांत आलं, त्यामुळे आम्ही पुरोगामी स्त्रीयांनी आंदोलन केलं, हुंड्याच्या या दुष्ट स्टीला धर्मानं हातभार लावला, म्हणून आम्ही धर्माच्याव ^{आस्कीच्या} ~~स्त्रीयांच्या~~ निडोधर घोषणा दिल्या, त्यावेळेस आमच्या ज्येष्ठ कार्यकर्त्यांनी आम्हांला तसं न करण्याबद्दल

सुचवर्लं, हा तर म्हणाजे धर्माला आपणा हात लावला तर आपल्या-
बद्रूदलचं जनमत वार्डट होईल, हे रेकून मी चॅट झाले, साम्यवादीदेखील
धर्माचा अशाप्रकारे बागलसुवा कल्ल स्टी, परंपरा व अध्रष्टी घामुळे
बळी जाणा-या लोकांच्या पक्षापाठी उभे रहात असतील, तर ०१
मर्ला ज्याला ते मानत नाहीत, तो ईश्वरच त्यांचे रक्षण करे.
कारण ईश्वराची अधिपत्यवादी संकल्पना तर आम्हांला मूळीच
मान्य नाही, अशा धर्मिरु भारतीय साम्यवाद्यांनीच विद्या-या ३१
कार्ल मार्क्सला हळू-हळू गिळून टाकलंय, आमचा मनु मा] मोठा
धोरणी हो "स्टीर्बलीयसी" असं सांगत हजारो वर्षांच्या त्याच्या
यंत्रणेला खिळखिळी करण्याचे कितीतरी प्रयत्न झालेत, पण कोठे
बुवदीशी तरी आच लागलीय ?

जेवणाच्या वेळेस कांही स्त्रियांची ओळख होते. ह्या
विद्यापीठाच्या प्राध्यापिका, ह्यांच्या नेतृत्वाखालीच
च्या विस्वद प्रचंड ७०० मूलींचा मोर्चा काढण्यांत आला होता,
या त्या मोर्चाच्या नेत्या, अशी जरब बसली, पोरांना कारण
सतत दोन-तीन दिवस विद्यापीठ बंद पडलं होतं.
माहिती रेकून मी मारासून जाते "स्त्री" बेघळ मादी समजणा-या
घरांना स्त्रीशाक्ती धडक देवू लागली तर ? आनंद वाटल्याशिवाय
रहात नाही, इतक्यात "स्त्री पर बलात्कार क्यो होता है मालूम ?

स्त्री वर्गही इसके लिए जिम्मेदार होता है, तरह तरह की पैंट्स के कारण युवकों को उत्तेजना मिलती है।" तरह-तरह एक स्त्री आवेशाने बोलन जाते, त्यावर न रहावून मी बोलन जाते, बेलछी, मरझाडा किंवा गावा-गावात दलित, मजूर स्त्रियांवर बलात्कार झाले, त्या स्त्रिया तर धडक्या कपड्यांनादेखील महाग असतात - - - - त्या कसल्या पैंट्स करतात बाई ? बलात्काराची प्रवृत्ती ही माणसाच्या पाशावी वृत्तीतून आलेली आहे, श्रेष्ठत्वाच्या आग्रहातून आलेली आहे.

"छी: बाबा" सकाळपासून त्या बलात्काराच्याच घाणेरड्या विषयावर सारखं-सारखं काय बोलताय ? छान गरम-गरम चविष्ठ जेवण आहे तिकडे बघा की, एक आवाज, हसावं की उडावं कळत नाही, मला जी घाणेरडी गोष्ट अगतिकपणे, अबलतेने, लाचारीने दुःखाने आमच्या असंख्य स्त्रियांना भोगण्याची पाळी येते, त्यावर बोलण्याचा देखील आमच्या प्रतिष्ठित स्त्रियांना कंटाळा येतो, मग जाणीवेने विचार करणे तर दूरच राहिले, कसल्या जाणिवा नि कसलं काय ? उत्तम जबाबदार बाण्याचे पदार्थ दिले की आम्ही पाळतो, नवीन सिनेमांचे पोस्टर्स बघितले की तरळतो, स्वप्नसुंदरी नायिकेच्या कल्पनेत व बल दंड फायटिंग करणा-या नायकाच्या शारीरकदृष्टीत याचा दोष आम्हां स्त्रियांनाच का म्हणून देता ? आमच्या पेक्षा तुम्ही काय वेगळे आहांत हो ? नेतेपदासाठी बीभत्स वेडेचार करता, विद्यार्थी व तसूत असलेला पुण्य वर्ग सिनेमाच्या

स्टाईलनं जगत नाही ? कामगाराबद्दल काय सांगावं, त्याला आपल्या हक्काची खरीखुरी जाणीव आहे का ? तो तर वाटेल त्या बहकाव्यात वाहून जातोय, पोटाच्या चंगळीसाठीच. कांही तर काय ? नाही म्हणायला साहित्यिकाकडून कांही अपेक्षा होती, जाणावांच्या संदर्भात, पण दलित साहित्यीक देखील उत्तम गौरवाच्या गणतीत एक दुस-याच्या जखमेवरच्या चिकटपट्या काढत बसलेले आहेत, योग्य जाणावा निर्माण करण्याचे व अंगीकारण्याचे सामर्थ्य तरी कोणात आहे ?

यावर स्वदेच म्हणता येईल की, राजकीय पारतंत्र्यातून स्त्रीची मुक्तता झाली, तिला आपल्या विकासाची अनेक क्षेत्रे उपलब्ध झाली आहेत, ज्ञानार्जनाच्या अनेक दिशा दिसताहेत, समृद्धी वाढली आहे, भाषणावरचे, लेखनावरचे निर्बंध नाहीसे झाले आहेत.

स्त्री-मुक्ती चक्रवर्तीचं असंच झालंय, समाजाच्या वरच्या धरातल्या कांही स्त्रिया मुक्त झाल्या आहेत, मध्यम वर्गातील स्त्रियांना जाणीव झाली आहे, त्या मर्यादित राहून धडपडताहेत, आपला स्वाभिमान टिकवून धरायला बाकीच्या नवविवाहिता- अवस्थेतच जाळल्या जाताहेत, खालच्या थरातील स्त्रिया हळू-हळू पण निश्चितपणे वर सरकतातच आहेत.

मुक्तीच्या पलीकडे वरच्या थरातील स्त्रिया आणखी कोठे चालल्या आहेत ती दिशा, ते ठिकाण मुक्कामाला योग्य आहे काय? हा मुख्य प्रश्न आहे, अनेक सामाजिक बंधनांनी जडल्या गेलेल्या स्त्रिया मनाच्या बधीर अवस्थेतून प्रथमच जाग आली, स्त्रियांच्या एका विशिष्ट समूहासाठी तत्पुरतेने झटणारे लेखिकेसारखे अनेक सामाजिक कार्यकर्ते आणि संस्था निर्माण होत आहेत, त्यांचे मेळावे भरताहेत, मोर्चे निघताहेत, निदर्शने केली आपल्या मागण्या उघडपणे मागण्याइतक्या त्या धीट झाल्या आहेत.

आजपर्यन्त शेकडो वर्षे सोशिकपणाचा मार्ग स्त्रीने पत्करला, अगदी जीवघेणा प्रसंग आला तरी मुकाटयानं ती सारं सोसत आली, शारीरिक हाल अपेष्टा, आर्थिक विपन्नावस्था, कशाला काही सीमाचं नाही, हे सारे पुस्त्यप्रधान संस्कृतीत पुस्त्यांच्या पध्यावरच पडण्यासारखे होते, म्हणून तर गडक=यांच्या "एकच प्याला" नाटकातल्या सिंधूसारखे आदर्श स्त्रियापुढे ठेवण्यांत आले, इतकी लोकाची भूमिका कृठल्याही विचारवंताला पटण्या-सारखी नाही, कारण त्यातून सर्वनाश आणि दुःख निर्माण झाले, ह्यातून एकमद्यु फायदा झाला अनेक, कट्टर स्त्री-कैवारी निर्माण झाले आणि आरंभीची स्त्री-मुक्ती चळवळ उभारली

जावू लागली, शिक्षणाने स्थिरता स्वतःच्या आवडी-निवडीची स्त्री / कल्पना आली, असे म्हणाणे वावगे ठरू नये, तिला हवा तो पोषाख ती परिधान करू शकते, स्त्री आता बाहेरच्या जगात वावरू लागली आहे, मात्र आजची स्त्री ही सुशिक्षित, सुसंस्कृत असते का ? असा प्रश्न पडतो, यावर पावडेंचे विचार लक्षात घेता लोकाचार व स्त्री आंधळेपणाने पाळतात, हुंडा, मानपान, पॅन्स करण्यांत काळजाभरही कमी पडणार नाहीत, धार्मिक कृत्य व सामाजिक तमारंभ हयांची गल्लत करतात, त्यावेळी स्वतःच्या छोट्या श्रीमंतीचे प्रदर्शन करण्याची त्यांच्यात स्पर्धा लागते, यानंतरही आज चाळीस वर्षांचा काळ उलटला आहे, तरी स्त्रिया वागणुकीत स्त्री फारसा फरक जाणावत नाही, असे म्हणावे लागते. हया समाजातून स्त्रीया या स्थितीला आल्या त्यांच्या प्रती आपली कांही कर्तव्ये आहेत, तेच मुळात विसरून जातो, सुसोयीची पैनीच्या बदल्यात आम्ही आम्हांलाच विकायला काढतो हीच आजच्या स्त्रीची दुःखान्तिका आहे.

याठिकाणी प्रा. लता जाधव यांचे विचार लक्षात घेता येतील, त्या लिहितात "अंतःस्फोटाची भाषा ही राकट मराठी आहे पावडे आपल्या जाणीवा व्यक्त करताना ब्राम्हणा आणि कृणाबी यांच्या उच्चमू जीवन जाणवांचा फोलपणा सिद्ध करण्यासाठी अतिशय खूबीने आत्मकथनाचा वापर करतात.

प्रत्यक्ष लेखिकेच्या तोंडावरच रेकावं लागतं ते असतं कौतुक म्हणाजेच स्तुती. मात्र स्वतःची स्तुती रेकतांना गांधीलमाशांच्या दंशा ज्ञान्यासारखी होतं, स्तुती करणा-याकडे सहज तिरपी नजर स्तुतीविषयीची नाराजी सुचवून जाते, आता हे कौतुक कशाबद्दल विचाराल तर ते असतं संस्कृत ज्ञानाचं, संस्कृत शिकल्याचं अन् शिकविण्याचं. लेखिका ज्या समाजातून आली होती, त्या समाजाचा आणि संस्कृतचा संबंध भारतीय मनाला जुळण्यासारखा वाटत नव्हता, शूद्रातील अत्यंत जातीच्या स्त्रीने संस्कृत शिकवावं, ही परंपरागत मनाला न पटणारी भयानक विसंगती होती. अशा विसंगती ज्याच्या व्यक्तीमत्त्वात आढळतात, ती व्यक्ती आकर्षणाचा विषय ठरली, हे आकर्षण होकार आणि नकाराचे संमिश्र स्वल्प, होकाराचं आकर्षक होतं, फक्त लेखिकेच्या जातीतील लोकांचं, कारण त्यांच्या जातीतील लोकांच्या डोळ्यांत कौतुक होतं, असाध्यसिध्दीचा अभिमान कारण आजपर्यन्त वर्षानुवर्षे जे दलित समाजाला अस्पर्शा होतं, ते स्पर्शा बनलं, जे काठिण्याच्या कवचात होतं ते सहज साध्य झाले आणि गुढ्याच्या गाभा-यात हे ज्ञान याचे डोळा व्यक्तीच्या - - - - नव्हे" धर्मां ठरविलेल्या एका किटकाच्या क्वेत सामावतांना पाहिलं. असा जीताचा असतो.

दुसरं आकर्षणकारात्मक होत, जीवघेणां, मनाला घरं पाडणारं, संवेदनशील अंतःकरणाची चाळण करणारं.

हे कौतुक कृत जाणाणा-यालाच शाब्दाचे तापलेले भाले आहेत, असं वाटतं, ओठांच्या कडातून विड्याच्या पिकाप्रमाणं गलिच्छ वाटणारे एकेक शाब्द साईच्या तलमपणानं चमकणारा, मधाळलेल्या शिरीष फुलांच्या सुकुमारतेतून घडलेला आणि संगमरवरासारखा गुळगुळीत, मखमालीच्या मऊ-मऊ गालीच्यावल्ल चाललोय, अशी संवेदना व्हावी, पण आत दडलेल्या कोणाच्यातरी वक्षातील निखा-यांनी पाय पोळावेत आणि वेदना अंतःकरणात पसरवावी, बोलणा-याला वाटतं, ऐकणा-याला कळत नाही, कारण कमी बोललेलं कळावं असा कांहींचा रोख असतो, कारण बोलण्यानं मी खयावं आणि अशावेळी लेखिकेला प्रश्न पडतो, अहो, किती आश्चर्य आहे नाही ? लेखिकेवर प्रश्नांची सरबत्ती सुरु होते, आपण संस्कृत शिकवता म्हणाजे, सरकारी महाविद्यालयात ? आम्हांला फार आनंद होतोय बरं का ? शाब्द साधेय असतात, वाच्यार्थ अगदी सरळ पण ध्वन्यर्थ लेखिकेला निरनिराळ्या स्थात सतावतो.

लेखिकेचे दुसरे परिचित असतात, त्यांना मानु तिच्याविषयी खरंच अभिमान असतो, तिच्या स्वच्छ आणि स्पष्ट उच्चारार्थं, बोलण्याचं, रहाणीमानाचं प्रत्येक आचार-विचारातून ब्राम्हणी सुसंस्कृतपणा जाणावतो, ते त्याची सारखी संगती लावण्याचा प्रयत्न करतात, त्यातील मुख्य गंमत अशी की, त्यांचा प्रयत्न

तिच्या जातीच्या पार्श्वभूमीवर सुसंस्कृतपणाचा मेळ लावण्यातून केलेला असतो, पर्यायानं स्वदंय की, जात विसरण्याच्या प्रयत्नात जात विसरलीच जात नाही, आणि मग कुठेसं रेकलेलं तिला आडवंतं, "जन्मानं जी येते आणि मेल्यानंतरही जात नाही, ती जात".

हयाच्या पलीकडेही आणाखी एक वर्ग असतो तो म्हणाजे तिच्या विद्यार्थीनींचा. जातीय भावनेचा लवलेष मनाला नसलेला राग, व्देष, क्लुषितपणा. इ. पासून दूर. निष्पाप-निरागस, रखादा हंसत्रिामिनी-प्रमाणे नीरक्षीर विवेकी वृत्तीनं वागणा-या, परंतु त्याच कौतुक डोक्यापूरतच मर्यादित, मात्र कालांतराने हे कौतुक मर्यादेबाहेर जात. म्हणाजे असं की. शास्त्रीय पातळीवर देखील त्याचा गाजावाजा, जातीची दवंडी नियमाप्रमाणे, त्यामध्येच संस्कृत विषयातील ज्ञानकौतुकाचे स्वर मिळतात, इमस. १९७१ ची गोष्ट वैदिक विद्वानांचा सत्कार नागपूर येथे माजी माननीय शिक्षणमंत्री मधुकरकराव चौधरी ह्यांच्या इच्छेनुसार व डॉ. कोलत्यांच्या डोक्यातून स्फुरलेल्या कल्पनेनुसार हा परिचय "गीर्वाण भारती" त त्यांना करून घायचा होता. "आर्यांच्या इतिहासात दलित समाजातील लोकांनी संस्कृत भाषेचा स्वर कानी पडला तरी अपराधास दंडनीय आहोत, अशी धारणा करावी, अशा प्रकारची जाणीव आपापल्या स्मृतीद्वारे आसेतु हिमाचल अशा भारतीय जनतेच्या मनावर पक्की बिंबवून ठेवली, त्या सूरभारतीतून त्यांना बोलावं लागतार. जेथे स्त्री आणि द्रु ह्यांना संस्कृत अध्ययनाचा

अधिकार स्मृतींनी नाकारलेला होता, त्या शूद्र वर्णातील अंत्यजु जातीची स्त्री विद्वानांचा परिचय संस्कृतातून कल देणार.

स्वतंत्र भारताच्या प्रगत जनमनाची ही नांदी आहे, मात्र त्याचवेळी सरावलेल्या नजरेला तेथील दुग्ध विज्ञान, पराजिताचा चरफडाट, स्त्रीवाद्यांचा जळफडाट, कांही परिचिंतांचा अभिमान तर कांही परिचिंतांचा व्येष व घृणा ह्या व्येष व घृणोकडे पहात मी

श्री अर्जिताच्या अंतरात शिरते, हा घृणाभाव माझ्या परिचयाचा आहे, कारण ह्याच घृणेनं मला संस्कृतकडे प्रवृत्त केलयं. जेथे माझा जन्म झाला ती मायेची वास्तू ज्या वस्तीत होती, ती स्वर्ण हिंदूच्या घरांनी सभोवताली घेरलेली, आमच्या वस्तीतील लोक त्यांना उत्तम म्हणत - - - - म्हणाजे असं की, "उत्तम" शब्दाचा अर्थ जेवढा अभिप्रेत कळावा तेवढा कळलेला आहे, पण हा शब्द त्यांना का लावला जावा हे मात्र आजही कळत नाही, माझ्याबरोबर शिकणा-या मुली ब्राह्मण आणि इतर जातीच्या ही असत. शाळेत जातांना मी सोबतीसाठी सहजक थांबले, माझ्या माझ्यासमोरच आया आपाआपल्या लेकींना बजावत असत. "बघ हं, शिवू नकोस हिला, हिच्यापासून दूर रहा - - - - नाहीतर घरात घेणार नाही, पुन्हा. ६ माझ्या बालमनावर ह्याचा परिणाम काय होतो आहे, याची जाणीव त्या तऱ्हाकऱ्हात ^{थे} सशिक्षित व सुसंस्कृत आर्यांना होत नसत, - - - - असं का मलाच कळत नव्हतं, उलट मलाच ह्या मुलीबरोबर बसायला आवडत नसे, कारण लहानपणापासून माझी ज्ञानेन्द्रिये जरा

जास्तच तल्लख आणि बंडखोर त्यातही नाकाची स्वेदना अतिशय
 माचलेली, ह्या मूलींच्या अंगाला येणारा ताकासारखा आंष्ट वास.
 केसाच्या शिकेकाईचा वास, तोंडाला येणारी दुर्गंधि देखील
 असह्य होत असे, तरीदेखील माझ्याविषयी ह्यांना घृणा ?
 आणि ह्याच भावनेनं मला त्या बालवयात विचार करावयास
 शिकविलं, अंतर्दर्शनाची प्रेरणा दिली, जे केवळ्या बागडण्याचं वय
 त्या वयात विचार करत मी त्वेषानं उठून उठत असे, आणि
 एका प्रसंगानंतर तर लेखिकेच्या अस्मितेवर प्रहार केला, त्या सांगतात,
 एका वर्ग भगिनीच्या भावाचा उपनयमनिधी व्हावयाचा होता,
 तसं कांही मला बोलाविलेलं नव्हतं, परंतु माझी चळवळी जिज्ञासा
 स्वस्थ बसू देईना, मी मंडपाच्या बाहेर उभी राहून आत चाललेलं
 विधी पहात होते, होमकुंड पेटलेलं, आहुती देतांना केलेल्या स्वाहा-
 काराच्या तेव्हाबरोबर मानेच्या विशिष्ट हालचाली मी भान
 हरपून पहात होते, - - - - मी तल्लीनतेत हरविले, स्वर व
 गंधात मिसळून गेले, माझी तल्लीनता भंगली गेली, एक आवाज
 "ए पोरी काय बघतेस एक टक लावून ? कांही समजतयं बिमजतयं काय
 तुला ? हा घे लाडू आणि पळ इथून. " - - ५ ५ "शी, मी
 काय भिकारीण आहे बघोय, मला लाडू देताय, बघितलं म्हणून
 धाव घालेत की काय कोणाला ? पटकन बोलत मी ताडकन चालू
 लागले, पाठीमागे शब्द घेत राहिले, "भारी माजलीत बरं का ही
 महारं."

मला फक्त हातेकर गुर्जीचा विचार करायचा होता- - -

अपार उत्सुकतेनं आणि ल्पीनं मी संस्कृत शिकू लागले,
संस्कृतचा पहिला पाठ गिरवण्यांत मला खरीबुरी मदत गोळले
गुर्जींची झाली, त्यांचा मला आदराने उल्लेख करावासा वाटतो.
तसं नाही झालं तर माझ्या रक्ताच्या बिंदूनादेखील ती बेईमानी
टोचेल, त्या जुन्या वळणाच्या माणासाला माझ्याबद्दलची
घृणा मला शिकविण्यापासून परावृत्त तर नाही ना करणार ?
पण ही भिती निराधार ठरली, अनुभव माझ्या अटकळीच्या
नेमका उलटा आला, - - - - जुन्यासंस्कारातील ह्या महा-
ब्राम्हणाचा निःपक्षपात हीन जातीच्या विद्यार्थींनी विषयीही
तसाच कायम राहिला हे त्यांच्या उच्च विचारांचे आणि
उदार हृदयाचे लक्षण नाही, असं म्हणाण्यांत काय हंशील आहे ?
गोळले सुर्जींनी त्यावेळेत आपुलकी दाखविली नसती तर
मी संस्कृत शिकलं असते काय ?

नाही हो करत अखेर मॅट्रिक्युलेशन केलेच, परीक्षेकाले
संस्कृत विषयाचे मार्क्स पाहून मी एकदम घोषित केलं, मी
संस्कृतात एम.ए. होणार". आमचे शोजारची सुविध मंडळी
मागच्याप्रमाणेच हसली, - - गंमत अशी की, बोलणारे
हे आमच्याच जातीचे, लोक होते, पण त्यांचे शब्द

- २७ -

माझ्या निर्णयापासून परत फिरवू शकले नाहीत - - - त्यानंतर मी मॉरीस - कॉलेजमध्ये जावू लागले, स्वर्ण हिंदूच्या वस्तीतले लोक टोमणे देत असत, "साले धेडेमी बडी शानसे कॉलेज पढते है।" आम्ही आपले बहिरे महात्मा ज्योतिबा फुल्यांच्या सहवासात राहिलेल्या सावित्रीबाईला काय भोगावं लागलं असेल हयाची थोडीफार कल्पना येवू लागली होती.

शिकतांना काही भल्याहु-या अनुभवांची सोबत झालीय, माझ्या गुरूंनांच्या निःपक्षपातबद्ध अभिमान होता आणि त्याबरोबर आनंदही, परंतु माणासाच्या आयुष्यात कोणातेही सुखाचे अनुभव निर्मळ नसतात, किंबहुना ढसलंही गालबोट लागल्या शिवाय ते सुख पचनी पडत नसते, एम.ए. च्या द्वितीय वर्षाला तेथील विभाग प्रमुख भारतीय कितीच विद्वान का/ विद्वान आम्हांला संस्कृत शिकवत असत, त्यांना माझं संस्कृत शिकणं आवडत नसे, तसं ते स्पष्ट देखील दर्शवित - - - - दिवस जातात प्रसंगही निभावतात, पण त्यातील जाण कायमच घर कसून रहाते, अंतःकरणाच्या अंतर्गर्भात, एवढ्या कठीण कसोटीतून मी एम.ए. झाले.

आणि आता " मी संस्कृतची प्राध्यापक होणार - - - स्वतःविषयी जोजावणा-या कल्पना मस्तकात निरनिराळ्या

- २९ -

आकार धरू लागल्यात, अनुसूचित जातीमध्ये संस्कृतमध्ये गुणावत्तेतन पास होणारी कदाचित मीच पहिली स्त्री असेन, - - - पण तथा कल्पनांना तडे गेलेत, भ्रामक समजूती व्यर्थ ठरल्या, सरकारी कार्यक्षमतेबद्दल निराशा बनले, इंटरव्यू ला गेल्यानंतर शाब्द तीक्ष्ण सुधाप्रमाणे रेकू घेत, "आता ह्यांनीही संस्कृत शिकवावं हं ? सरकारी ब्राम्हणा नाहीत का हे। बरे हे बोलणारे काही ब्राम्हणा नसतं तर बहुजन समाजातील तथाकथित सुधारक, महात्मा जोतिबा फुल्यांची जातकुळी सांगणारे आणि बहुजन समाजातील जातीयतेच्या संकुचिततेवर कोरडे ओढणारे एका "महार" मुलीने संस्कृत शिकविण्याची कल्पना त्यांना कशीशीच वाटावी. असले वेगडी मुबबटे घेवून वावरणाऱ्या ही मंडळी जेंव्हा, ज्या समाजाच्या जबाबदार पदावर असतात तेंव्हा त्या समाजाचा अधःपात टहायला क्षणाचाही विलंब लागत नाही, एवढं मात्र खरं.

तर एम.ए. नंतरही मी दोन वर्षे बेकारच होते, माझ्यासारखी कित्येकांची हीच स्थिती असेल - - - अशा नोकरीच्या प्रतिक्रियेत मी इंग्रजी वाडूःमयाचं एम.ए. चं पहिलं वर्ष पास केलं, नुसतं स्वतःला गुंतविण्याचं ते एक निमित्त होतं, त्याचवर्षी आमचं लग्न झालं, आंतर्जातीय विवाह, ही ही एक कथाच. भारतीय समाजाचं भिन्न रूप दर्शन आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, ह्या विवाहानंतर दोनच महिन्यांनी मला सरकारी

महाविद्यालयात सहाय्यक प्राध्यापकाची नोकरी मिळाली सधा ज्या नामवंत कॉलेजमध्ये गिकले, जेथील इमारतीच्या भिंतीनीदेखील मकत हया कॉलेजविषयी वाटणारा अभिमान टिपला होता, त्याच कॉलेजमध्ये मी आज प्राध्यापक आहे, परंतु शाल्य अजूनही मनात आहे की, कुमुद सोमकुवरच्या नावानं मिळालेली नोकरी हे तिचं श्रेय नाही, तर श्रेय आहे, कुमुद पावडेचे, पतीच्या नावानं पत्नीचं नांव आणि तिची जातही बदलते असं ऐकते, आणि म्हणून म्हणाते, संस्कृत प्राध्यापिकाचं श्रेय सौ. कुमुद पावडेच्या तथाकथित सवर्णात्रितेला आहे, अजूनही वंचित आहे, तिच्या पूर्वश्रमीची "जात".

एका गिकलेल्या समर्थ स्त्रीचं हे दुःख म्हणावं काय ?
की सामाजिक न्यायाची फलश्रुती म्हणावी काय ? सवर्णामधून नोकरी मिळाली आणि म्हणूनच आज ही स्त्री आपली संस्कृतची कथा स्पष्टपणे समाजापुढे मांडतांना दिस्ते, संस्कृत विषयीचा आपला अंतःस्फोट समाजापुढे मांडू शकते.

"आऊटसाईडर मी" मध्ये स्वतःच्या स्वभावातील बारीकसारीक छटा टिपायच्या निरीक्षणाच्या साह्याने त्याचे सांधे जुळवून घ्यायचे आणि ते व्यक्तीमत्त्व हाडामांसाचे वाटेल असे जिवंत करायचे ही एक निवेदकाची जकब असलेली दिसून येते, आऊटसाईडरचे व्यक्तीचित्र रेखाटून त्याच्याशी आपली तुलना करण्याच्या लेखिकेने प्रयत्न केलेला दिसून येतो, "आऊटसाईडर" आल्बर्ट कामूजची जीवघेणा कृती निखर चेह-याचा, राठ केसांचा, भावनाहीन डोळ्यांचा विचाराच्या मंथानं वाचकांचा जीव जगववास लागणारी कधीकांठी लिहिलेली पण माझ्या हातात उगिरा पडणारी. अजब सामर्थ्य - - - - प्रत्येक शब्द वेदना बनलाय, अक्षरांचे उसासे, वेदनेची जाण अलिप्त, नायक दबक मोशाँय मिरसॉल्ट सहजपणे जगतो, अलिप्तपणा त्याच्या अंगवळणी पडलेला दिसतो, त्याच्या आयुष्यात त्याच्या तो स्वतः "आऊटसाईडर" आहे कारागाराच्या भिंती-भितींना तो गन्हेगार नाही, हे माहित आहे, स्वतःच्या निरपराधीत्वा- बद्रदल त्याला सांगता येत नाही, त्याच्या वृत्तीमध्ये विचलितता नाही, की डोक्यात विचाराचं मंदोलन नाही, स्वतःविषयी परका खरंच कौतुकास्पद.

आल्बर्ट कामूच्या "आउटसाईडर" मधल्या पहिल्या वाक्याची आठवण झॉबीच्या प्रस्तावनेत पु. ल. देशपांडे देतात, त्यांनी म्हटले आहे [आई आज वारली, कदाचित काल असेल मला नक्की नाही सांगता येत] ~~काल असेल मला नक्की~~ पण कुठेही स्वतःला भावविषय होवू न देता, वाचकाच्या डोळ्यात सहानुभुतीचे अश्रु उभे करण्याच्या पंदात न पडता त्याच्या मनाला जडलेला सारा स्वप्नस्तूपणा आणि आत्मसंतुष्टता उखडून टाकायची शक्ती असलेला हा कोरडेपणा, शोषितांच्या जगाचे दर्शन घडविणा-या लेखकाने केवळ एक शैलीचा प्रकार म्हणून स्विकारलेला नाही, ^{स्वी/} त्यामागे "आम्हांला कुणाची दया नको, यांगल्या रितीने ^{री/} जगण्याचा आमचा प्राथमिक हक्क हिरावून घेणार आजची समाज परिस्थिती आमच्या जीवनाची काय परवड केली आहे पहा. ही समाजव्यवस्था आम्ही बदलल्याशिवाय रहाणार नाही. हे सांगणारी फुले-आंबेडकरांची प्रेरणा आहे.

पण, लेखिलेला मात्र तिने प्रयत्न केल्याही "आउटसाईडरमधील" आल्बर्ट कामूज प्रमाणे वागणे जमलेले दिसत नाही, कोरडेपणाची भावना व तटस्थ दृष्टी तिच्यात निर्माण झालेली नाही. हे त्यातील खालील उदाहरणावस्तू लक्षांत घेते.

उदा. गोजारच्या म्हाता-या दांपत्यांच्या सात मुलांपैकी एक तसणा मुलगा गेला तेंव्हा मी दस्तदा रडले, किंवा विद्यार्थीनीच्या आईला "ब्रेस्ट कॅन्सर" झाल्याचं ऐकून डोळ्यात वारंवार अश्रू जमलेले होते, मैत्रिणीचा नवरा गेला तेंव्हाही असंच घडलं, एवढंच नव्हे तर भाऊ नोकरीवर कोल्हापूरला जायला निघाला तेंव्हा देखील अश्रूवरत अश्रूधारा. तेंव्हा "आऊट साईडर" होणां निदान आईच्या बाबतीत तरी मी सॉल्ट सारखंय मला अवघड वाटत नाही पण नुसत्या कल्पनेनं ही हे वागणां लेखिलेला अशक्य झालं. पाश्चात्य तत्वज्ञानाचा इतिहास यामध्ये अल्बर्ट कामुजच्या जीवन परिचयातून माहिती मिळते,

ख-या धर्माची वाताहत होवून धर्माच्या नावाखाली जातिभेद, सोवळे-ओवळे, अंधःश्रद्धा यांचेच साम्राज्य आजही निर्धास्तपणे चाललेलं दिसते, परस्परांशी जातीभेदानुसार वागण्याची चाल किती अमाबुष आहे, हे पटवून देतांना कुमुद पावडे एक आठवणा देतात, माझ्या मित्रपरिवारात मित्र म्हणाण्यापेक्षा ज्याला मी भाऊ मानत असे तो सनतकुमार धर्माने जैन असला तरी आमच्या घरादारात, नातेवाईकात आई-वडील, बहिणा-भाऊ यांच्यात मिसळलेला, आमचा थोरला भाऊ वाटवा, इतकी त्याने जवळीक साधलेली, आपल्याही

आपल्याही घरादारात कुमुदने इतकेच मोकळेपणाने वावरावे ही त्यांची आंतरिक इच्छा मात्र त्याच्या बहिणीला ब्राम्हणांची देखील शिवाशिवा चालत नव्हती, ती छतर धार्मिक होती

- - - - - त्याच्या घरी गेल्यावर त्याच्या आईने

श्री

आशिर्वाद देवून झाल्यावर आईने जात विचारली आणि सनत् घटकन बोलून गेला, "कुणाबी, कुणाबी; आणि माझे वास्तव का कोणी लपवावे ? वास्तव लपविण्याचा अधिकार कोणी कितीही जवळचा असला तरी त्याला नाही, ती मनाची जखम न भरून येणारी आहे, आजही तो प्रसंग आठवला की, पुन्हा तो प्रसंग व ताजा होतो आणि पण पुन्हा वाहू लागते, धमचि टोंग उघडकीस आणणा-या फुल्यांनाही नीच, शूद्रें इ. उपाधी मिळाल्या ?

आजही असे दिसून येते की, इतका प्रयत्न होवूनही व्यक्ती-व्यक्तीमधील जातीभेद केला जातो, तर व्यक्तीला तिच्या जातीने न ओळखता व्यक्ती म्हणूनच ओळखले जावे. जिथे स्वतः कुमुद पावडे घडल्या, तिथे सनत्कुमार का धडू शकला नाही, पावडेसारख्या सर्व स्त्रीया जर प्रयत्न करू लागल्या तर जगभर परिवर्तन घडून येईल.

ह

स्त्री /

लेखिकेने दुसरा प्रसंग सांगितला आहे तो म्हणजे दोन गोजारणींचा एक मारवाडीन व दुसरी ब्राम्हणा "आम्हांला उपवास व्रत आहे;" ही कारणे सांगून आमच्या घरी हळदी-कूंकू घेत नाहीत, मी मात्र सरळ म्हणते, "मला तुमच्या हातघं घालत नाही" का ?" त्या विचारतात, " / मी सांगते, "दुस-यांच्या स्वच्छतेवर माझा विश्वास नाही, त्यांच्या वृत्तीवर मी आघात करते, टोल्याला प्रतिटोला देणे, जोतिबांच्या व बाबासाहेबांच्या घणाघाती प्रवृत्तीतून उचलतांना मला आनंद वाटतो.

दिसरा प्रसंग फेब्रुवारी १९७७ ला "अमरज्योत" आणि ३० मे १९७८ ला सौभाग्य मंगल कार्यालयात हाच अनुभव आलेला, १ जून १९७८, भावाचे लग्न नागपूरच्या कॉन्ग्रेस नगर मधील सभेदार मंगल कार्यालयात झाले, स्वयंपाकाला सुस्वात झाली आणि तेथील गडी माणासे बामाला लागली, उष्टी-खरकटी भांडी विसळत होती, विवाह मुहूर्तापर्यंत सारे व्यवस्थित होते, १०.३० वाजता लग्न लागणार, भगवान बुद्धाचा आणि बाबासाहेब आंबेडकरांचा फोटो लावला गेला, काम करणा-या माणासांत कृजबुज सुरु झाली, त्यानंतर पंगत झाल्यावर खरकटी काढायला मोलकरणींना सांगितले, तर त्यांनी नकार दिला, कारण बांधणीची उष्टी खरकटी त्या काढणार नाहीत, हा अनुभव नवीन नव्हता.

आणाखी एक मजेदार आठवणा, ४ मे १९७८ च्या रात्री दहा-दहा च्या दादर एक्सप्रेस ने मुंबईला निघाले समोरच्या बर्थवर एक वृद्ध जोडपे बसलेले, ओळख पाळख झाल्यावर ते आमच्या माहेरच्या जवळच रहाणारे निघाले, पण मला ते ओळखत नव्हते, धांगोलीत रहाते, आणि पावडे म्हटल्यावर ते मला ब्राम्हण समजले, दुस-या दिवशी मनमाडच्या दरम्यान त्यांच्याशी मी गप्पा मारू लागले, दोघेही जण सून-लेकाकडे इंग्लंडला जावून आलेले, जे इंग्लंडच्या गंमती-जमती सांगत होते.

मी विचारले, "कशासाठी गेला होतात?" सून बाळंत पहायची होती, मुलानं तिकिट पाठविलं, डॉक्टर आहे तो, आम्ही जावून आलो, बाई बोलल्या.

"वरं सुनेला, आपल्याकडच्या सारखी ट्रिटमेंट मिळाली का?"
- - - छे हो कसलं काय ? अगदी सात दिवसात ती स्वयंपाक देखील करू लागली," आणि तुम्हांला चालला तो स्वयंपाक ?" मी .
तसं नाही, तसा स्वयंपाक मीच करीत होते, पण सांगण्याचा उद्देशा की, इतकी ठणाठणात होते बाई." तिथं " असं असं.
माझी उत्सुकता शामली, मला समजायचं ते मी समजले. आणि बाईंनी बारगाला सत्यनारायण कसा केला, व चांगले आपली

३०-४० ब्राम्हण मंडळी पत्ते काढून कराी जमविली, श्रीरुंड
आणि पातळभाजी कराी अपूर्वाईने आपल्या मंडळीनी खाल्ली
- - - - हे सारे ऐकत असतांना, चित्त लावून - अचानक मी
विचारले, "का इतर आपले भारतीय नटवते का ? " होते हो,
पण आपले चांगले ब्राम्हण मिळतांना दुस-याला करााला
बोलावणार ? ब्राम्हण मिळतांना दुस-याला करााला /
बोलावणार ? आणि शिवाय ब्राम्हणाच अधिक, त्रागानं बाई /
बोलल्या आणि मी सावध झाले.

जातीभेद फक्त भारतातच पाळला जात आहे, असे नाही,
तर पाश्चात्य देशातही तो पाळला जात आहे, समाजाचा
उत्कर्ष, त्याची धारणा, ल्याची प्रगती, त्याचे वैभव हा
खरा धर्महेतू नष्ट होवून निव्वळ कर्मकांडाचे स्वस्य धर्माला
आले आहे, उष्टे, खरकटे, सोवळे-ओवळे यालाच लोक धर्म
समजू लागले, "आहे ते चांगले आहे" यापेक्षा वेगळे कांही असू
शकते, असा पुस्तका देखील विचार त्यांच्या मनात येत नाही,
वर्धनुर्षे कर्मकांडात पूर्णपणे बुडलेला हा समज कूठे.

आणि दलिताना घुणोच्या दृष्टीने बघण्याचे लोण
अभिहित व सुभिक्षात सारखेच आहे, शाळेतील समवयस्क

- ३१ -

मुलेदेखील इतर दलित मुलांची असली बाही हेटाळणी करतात की,
दलित मुले स्वतःत न्यूनगंड आणि हिस्त्र पणा एकदमच घेऊन
तयार होतात, अर्थात आई-वडीलांची मुलावर संस्कार केल्या-
शिवाय का हे घुणोचे बीज मनात तयार होणार आहे ?
मात्र हे आई-बाप उच्चभू व उच्चशिक्षित असतात, मोठ-मोठ्या
सरकारी हुदयांची पदे भूषविणारे असतात,

अशी स्थिती आज कमीत-कमी ८५ टक्के घरात आहेच.

- - - - उपासापेक्षाही जातीचा उल्लेख जास्त भयानक आहे,
"एक शरीरच गाळतो, पण दुसरा शरीर, मन, बुद्धीही
गाळतो."

हे सारे पाहिले की, माणूस नैराश्याने गळून तरी जातो,
नाहीतर माझ्यासारखे माणूस पेटून देखील उठते, ह्या देशात
तोंडी जाहीरनामे फार निघतात, परंतु कृतीत भ्रष्टाचार असतो,
किती दिवस हे सहन करायचे ? आणि का ? कशासाठी - - -
ज्या भूमिंत आपण जन्मतो, त्या भूमिचे सारे माणूसकीचे हक्क ७।
आपल्याला मिळायला हवेत, मूलभूत हक्कासाठी लाचारी का
धरावी आम्ही ?

मुलींना शिक्षण देता यावे म्हणून "लोकांच्या थुंकी अंगावर
झडन करणा-या सावित्रीबाई कृते आणि मांगामहारांच्या मुलींना
शिक्षण देतांना नाकतोंड शिसारीने सरकषणा=या "अत्याधुनिक"
शिक्षण कृते । ज्याच्या क्रांतीकारी पावलाने, आजची महाराष्ट्रीय

स्त्री, शिवाण्याच्या व समतेच्या बाबतीत पुस्त्याशी समतोल राखू इच्छिते
ती स्त्री फुल्यांशी उद्दिष्टीपासून टळते, हे म्हणाणे वावगे नाही, ४१/

दरवर्षी महात्मा फुल्यांची जयंती - पुण्यतिथी सणासरख्या
साजली केल्या जातात, धूम-धडाक्यांनी मोठमोठ्या फोटोंची अनावरणे १/
केली, जातात, पुतळ्यांची अनावरणे केली जातात, उद्घाटने होतात,
गौरव ग्रंथांची पानेच्या-पाने शब्द प्रपंचाने सजविली जातात,
पण प्रत्यक्षात मात्र वेगळेच कांहीतरी बघायला मिळते, ज्या आदर्श-
साठी महात्मा फुले आयुष्यभर लढले, ज्या फुल्यासाठी ते झगडले, २/
ती मूल्ये पध्दतशीरपणे पायदळी तुडविली आहेत, ती मूल्ये कोणा
नष्ट करू पहातात, तर फुल्यांची जातकुळी सांगणारे त्यांचे आप्तजन,
माणे-महारांना पिण्याच्या पाण्याची सोय टहावी, म्हणून स्वतःच्या
घरचा हाद त्या काळात सुला करून देणारे फुले आणि त्यांचा
वैचारीक वारसा अभिमानाने सांगणारे फुल्यांचे अनुयायी "एक गांव,
एक पाणावठा" ह्या मोहिमेला कसा विरोध करतात ? हा सृत्तांत
श्री बाबा आटाव यांनी प्रकाशात आणलेला आहे, मात्र आज ही
परिस्थिती पालटलेली दिसून येते, लेखिका म्हणते "मी एक
पाणावठ्याची" मोहिम आम्ही सुरु केली, तेंव्हा आमच्यातील कांही
मंडळी नकळत आमच्यापासून दूर झाली, प्रचन्नपणे, त्यांची कुजबुज
चालू होते, "ही मोहिम म्हणजे गावा-गावात जाती-जातील

भांडणा उकरणां होय. "

घोंगावणा-या गलिच्छ माशाप्रमाणे अनेक सामाजिक प्रश्न सवर्णांवर दलितांवर सामुहिक हल्ले, आगगाडीतून प्रवास करणा-या एकट्यादुकट्या स्त्रींवर शेतातील साठ वर्षे वयाच्या म्हातारीवर अथवा पाच-दहा वर्षांच्या कोवळ्या मुलींवर होणारे बलात्कार सुशिक्षित स्त्रियांना नव-याने जाळून मारले, घरातील सुशिक्षित स्त्रिया सहन न झाल्याने उच्च शिक्षित मुलींनी केलेल्या आत्महतया, अनुसूचित जाती जमाती वित्तीय आरक्षित जागां बंदूक होंगारी निदर्शने, बुवाबाजी, चमत्कार, जादू टोणगे, एक-ना-अनेक प्रश्न महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी प्रांताला त्रस्त करतात, आणि अशा वेळी विचार येतो, - खरोखर फुल्यांसारख्या सामाजिक कार्यकर्ता महाराष्ट्रात झाला आहे काय ?

कोकणात जा, नाहीतर घाटावर जा, पण पळसाला पाने तीनच, अशी एक म्हणा मराठीत आहे, ती बदलून भारताबाहेर जा किंवा भारतात रहा, जातीय वाद आहेत, असे म्हणावेसे वाटते. फुल्यांच्या ज्ञानातून मुक्त होण्यासाठी फुल्यांची तत्त्वप्रणाली कृतीत आणल्याशिवाय महाराष्ट्रीय स्त्रीला तरणापोपाय नाही, समाजातील संकुचितपणा घालविण्यासाठी घरोघरची स्त्री ही "प्रतिपुले च्हायला हवी.

कर्मकांडाचे प्राबल्य, धर्माची अवनती, त्यामुळे माणूस अनेक अंधश्रद्धांना कवटाळतांना दिसतो, पुस्त्यापेशा स्त्रियाच धार्मिक अवडंबराला अधिक बळी पडलेल्या दिसतात, याचे कारण स्त्रियांच्या वाट्याला आलेली परिस्थिती तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होते व समाजाने अनेक बंधने तिच्यावर लादली होती, मात्र धर्माचे स्वप्न या कालखंडात बरेच पालटलेले दिसते, विजातीय जातीमध्ये चालत असलेले बेटी-रोटी व्यवहार पाहून जातीभेदाचे स्वल्प पूर्वीइतके तीव्र नसल्याचे जाणावते, ते पावडेंच्या आंतरजातीय विवाहावरून, मात्र आजही असे दिसून येते की, स्त्री-पुस्त्य निवडीमध्ये मर्यादा पडतात, जाती-जातीचा विचार न करता स्त्री व पुस्त्य या दोनच जाती असायला हव्यात, लोक हितवादी म्हणतात - "ब्राम्हणा स्वतःला श्रेष्ठ समजतात" पण शिकलेल्या प्रत्येक माणासाला आपली जात विसरता आली पाहिजे, प्रत्येक जण स्वतःला श्रेष्ठ समजतो, हे ब्राम्हणा शिकवित नाही, माणासाने स्वतःला ओळखले पाहिजे, जात विसरली पाहिजे, आपली बद्रगुणा, कर्तव्ये यावर व्यक्तीला आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करता आले पाहिजे.

८ मे १९७६ च्या संध्याकाळचा प्रसंग पावडे यांनी रेखाटला आहे, त्या म्हणातात, माझी मामी श्रीमती रेणूकाबाई मुधाटे आमच्याकडे आली, तिच्याकडे लक्ष जाताच लक्षांत आले की, ती थरथरत होती, चेहरा विवर्ण झालेला ओठ सुकलेले, आणि डोळे एकटक बरीचशा भित्री एकवटलेली मी विचारपूस केली, ब-याच वेळानं चांगली आश्वस्त झाल्यावर ती उठून बसली, मी विचार करत होते, काय आपत्ती आली असेल हिच्यावर बरं ? विचारी गेल्या दोन वर्षांपासून सारखी आपत्तीचीच सखी बनलीच मात्र घेणा-या संकटांना ती धैर्यानं तोंड देतेय, म्हणूनच का कुणास ठाऊक तिच्या वाटयाला सारखी संकटं येताहेत ? पती मत्ती कॅन्सरनं मरून गेले, त्यावेळीही मनोधैर्यानं तोंड दिलं, रोग्याला खंबीरपणे धीर देत होती, घागे दोरे, मंत्र-तंत्र-उपास-तापास, व्रत-नवस, बाबा देवी सारं करत होती, वणा-वणा हिंडत होती, जून नाही, पाऊस नाही, कांही काही तिच्या नशिवाचीच नव्हतं, अलीकडे तिच्या रेखीवपणातलं तेज गमावलेलं होतं, डोळ्याभोवती काळी वर्तुळं विस्तारलेली होती, आणि गालाचे उंचवटे बरेच वर आले होते, संकटांना तोंड देवून धकत चाललेली होती, अशा या मामीला आधार देण्याचा प्रयत्न मी करत होते आणि त्या वचनाच्या आधारावर जिद्ददीन जगण्याचा मामी प्रयत्न करीत होती, नव-याच्या पाठीमागे पोराला

प्रकाशाला नोकरी लागली, असती तर बरीचशी काळजीतून मोकळी झाली असती, परंतु सरकारी कर्मचा-याचा मृत्यू कॅन्सरनं किंवा क्षयानं झाला तर त्याच्या जागी त्याच्या मुलाला कामावर घ्यावं, असा सरकारचा कायदा झालेला असूनही अनेक छटपटी करूनही अधिकारी त्याला वाटेला लावत होते, आणि तिच्यावर उपासमारिचा प्रसंग झेसाच होता, आणि अशा प्रसंगात मुंधाटे मामीला लेखिकेचा आधार वाटतो, तसंच कांहीतरी झालं असेल ह्या शकेंनं लेखिकेने प्रश्नार्थक नजरेनं पाहिलं, मात्र त्याठिकाणी दुसराच प्रसंग घडला होता, तो म्हणाजे - प्रकाश आणि रेल्वेच्या क्वॉर्टर्समधील देवगडे यांची मुलगी सुनिता यांचा इंदोरा बौध्द विहारात विवाह झाला होता, आणि अचानक पोलिस आले तेंव्हा हे मामीत्र कळलं.

विवाह ही एक समाजाची गरज आहे, लोकहितवादीचे विचारधन समजावून सांगतांना पु. ग. सहस्त्रबुध्दे म्हणतात. "लग्न हा धर्माचा नियम नसून ती एक रीत आहे." "विवाह ही केवळ व्यक्तीगत बाब नाही, तिला एक सामाजिक पार्श्वभूमि असते, कांही सामाजिक हेतूही असतो आणि तो हेतू म्हणाजे समाज चालविण्याचा असतो, वंश चालवायचा असतो आणि म्हणून स्त्री आणि पुरुष हे प्रवृत्तीनुसार एकत्र येतात, त्यांच्या एकत्र येण्याचा सामाजिक हेतू योग्य त-हेने साध्य व्हावा म्हणून समाज कांही नियमन, कांही नियंत्रण करीत

असतो, आणि हे नियंत्रण काही कायद्याने होते, कांही सामाजिक संकेताने व काही व्यक्तिगत संयमाने, या कारणास्तव विवाहाची समाजाला गरज असल्याने कळते, या आवश्यक बाबतीतही अनेक विपरीत घालिस्टी दिसतात.

आत्मचरित्रामध्ये उल्लेखिल्या गेलेल्या परिस्थितीवस्तु कौटुंबिक घालीरितीचे आपल्याला ज्ञान होते, प्रबोधनपूर्व कालखंडापेक्षा प्रबोधनोत्तर, कालखंडात थोडी सुधारणा जणवते, पण तेवढ्यावस्तु समाज बदलला असे ठामपणे म्हणाता येत नाही.

आत्मचरित्रकार स्त्रियांची लग्ने बहुतेक वयाच्या बारा-तेराच्या वर्षी झालेली आढळतात, पण त्यांच्या पुढच्या पिढीची म्हणाजे मुलींची लग्ने मुलगी पूर्णपणे सक्कान झाल्याशिवाय झालेली दिसत नाहीत, महात्मा फुले, लोकहितवादी, रानडे, आगरकर, यांनी केलेल्या स्त्री सुधारणांच्या प्रयत्नांचे ते फळ वाटते, शिक्षणामुळे मुलींना स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव होवू लागली, आणि गंमत म्हणाजे बहुतांशी आजही वरपक्षाचा वरचळमा विसाच्या शतकाच्या उत्तरार्धातही कायम आहे. वरपक्षाचे विद्विषत अनुभव आपल्या अनुभवास येतात, मात्र "बंधनाच्या पलीकडे" या प्रकरणात जरी विजातीय विवाह घडून आलेला आहे, आणि मुनिताच्या वडीलांनी व आईने हा विवाह मान्य न होवून आपल्या मुलीची सोडवणूक करून घेण्यासाठी पोलिसांची मदत घेतली तरी त्यांचे या वरपक्षापुढे

कांहीही चालत नाही, सुनिता आणि प्रकाश यांना जॅव्हा पोलिस ठाण्यात चला असा सब-इन्स्पेक्टरचा आग्रह होतो, तेंव्हा लेखिका खंबीरपणे सांगते, "सुनिता ही देवगड्यांची मुलगी असली तरी ती आता आमची सून आहे, आमच्या घरच्या मुलीबाळींना हलकटा-सारखं पोलिस ठाण्यात पाठवता येणार नाही, आपल्याला तिचं स्टेटमेंट घ्यायचं असलं तर आमच्याकडे घ्या किंवा धंतोलीत अनेक वकीलांचे व न्यायाधिकाऱ्यांचे बंगले आहेत, तेथे चला नाही तर धंतोली पार्क जवळ पोलिस उपायुक्तांचं ऑफिस आहे, तेथे स्टेटमेंट घ्या, मी त्या पोलिस ठाण्यात पाठवायला सुबीचं तयार नाही."

माझ्या खंबीर भूमिकेनं सब-इन्स्पेक्टर अवाकू होतो, कदाचित् स्त्रिया मुहजोर आवाजाच्या असतात, हेच त्याच्या मुस्लिम मनाला पटत नाही, तो लेखिकेला विनंती वजा विचारतो, "मै ज्य मेरे साब से इस बारे में महाधिरा करना चाहता हूँ आपका फोन बुझ करें ?

"जी हॉ, क्यों नहीं ? माझ्याचं स्वराचं मला हसू येतं, थोड्या वेळानं पोलिस सब-इन्स्पेक्टर मला सांगतात, मॅडम, जरा हमारे सबसे बात किजिए " मी हातात फोन घेतो स्वच्छ मराठीत मला विनंती केली जाते, "असं पहा बाईसाहेब आमच्या ज्युरिस्टिकन्यायी केस आहे, आपणा येथेच यायला पाहिजे"

"ते शक्य नाही, त्यापेक्षा आपणा कोर्टास देवू की, स्टेटमेंट, आम्ही मॅजिस्ट्रेटला, विनंती करतो".

रकंदरीत पावडे या बुध्दीप्रामाण्यवादी आहेत, त्यांच्या बुध्दीची श्रेय किती आहे, हे आपल्याला समजते, ही शक्ती स्वर्गाच्याच आली पाहिजे, रकूणाच आजची स्त्री ही धाडशी असलेली आपल्याला दिसून येते, येणा-या कोणात्याही संकटांना धैर्याने तोंड देण्याची ताकद स्त्रीमध्ये निर्माण झाली आहे, शिक्षणाने-कायदाने स्त्रीला आपल्या हक्कांची व कर्तव्यांची जाणीव झालेली आहे, बीस सुबी कार्यक्रमाची स्त्रीला जाण आहे, समाजात अजूनही असे कांही आदर्श तयार व्हायला पाहिजेत.

याही पुढे जाऊन बिजवे इन्स्पेक्टर यांचे व्यक्तिचित्र स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्याचबरोबर पोलिस आयुक्तांच्या ऑफिसचे ही वर्णन केलेले येथे आढळून येते, उदा. "ऑफिस स्वच्छ टाय-टिपीचं व शास्तीचं दिसतं, तरीपण सिव्हीलियन ऑफिसचे सगळे विशीष आहेत, शांत वातावरण, कुमरची थंड हवा आणि प्रशास्त, मन प्रसन्न होतं, त्याहीपेक्षा आनंद होतो मनाला सुचीत बसलेले पोलिसी गणवेशातील पोलिस उपायुक्त खंडागळेसाहेब पाहून त्यांचा चेह-यावरचा भारदस्त गंभीरपणा, शांत समंजसपणा व माणूसकीचे ओतप्रोत भाव पाहून मन

- ४२ -

मन भारावतं, आणि आतापर्यन्त पोलिसाबद्दलचे सर्व गैरसमज
 एका छटक्यात नाहीसे होतात, थोड्या वेळात बिजवेसाहेब
 येतात, ते पण पोलिसी वाक्याविषय आहेत, मनमिळाऊ
 गप्पा मारणाऱ्या समाजसेवकां^{नी} गुण त्यांच्यात दिसतात आणि
 एकदम वाटू लागते, आपण पोलिसांशी बोलत नसून आपल्याच
 वृत्ती-प्रवृत्तीच्या माणासांशी बोलतोय - खरंच पोलिस जर
 जनतेशी इतक्या चांगुलपणे व्यवहार करू लागले तर जनतेचं
 सहकार्य आपोआप मिळेल, म्हणाजेच थोडक्यात असं म्हणावं
 वाटतं की,

लेखिकेच्या लेखणीला लालित्य नसतं तर लेखन करता
 आलं नसतं, लेखनाला गती आली पाहिजे, पोलिस त्यांना
 आवश्यक तितकी आजही काटेकोरपणे काळजीपूर्वक असलेले दिसत
 नाहीत, चुकूनही खांदी पोलिस आपल्या कर्तव्याशी व जबाबदारीशी
प्रामाणिकपणे वागतांना दिसून येतात, प्रत्येक व्यवसायाला
~~व्यवसायाला~~ व्यक्तीमुळे प्रतिष्ठा मिळते.

सुनिताचे आई-वडील देवगडे यांच्या मनामध्ये
 जातीभेदाची विषयवल्ली आजही ज्या देशात जातीभेद मानला
 जात नाही, त्याच देशातील किंवा समाजातील व्यक्ती आजही
 जातीभेद मानतांना दिसून येतात, महार जातीविषयी त्यांना

किती घुणा होती, हे पुढील विधानातून स्पष्ट होते, सुनिता शांतपणे उत्तरते " माझं लग्न त्या मुलाशी सुखीनं लावून देणं शक्य नव्हतं आई, या जातीविषयी तुला किती तिरस्कार आणि घुणा होती, मी पाहिलं होतं, एकदा महार मोलकणीण मी कामासाठी घरी आणली तर तू तिला हाकललंस, मी लहान होते, त्यावेळी तू मला मारत सुटलीस म्हणाली होतीस, "खबरदार या जातीची सावली देखील आपल्या अंगणात पडायला नको, ती तू माझं लग्न करून देणार होतीस ?"

आणि त्याच गोष्टीची जिव्हा सुनिताच्या मनात निर्माण झाली, आपली आई इतकी किळसते तर आपण ह्याच जातीच्या मुलाशी लग्न करावं.

या प्रसंगावरून मुलीच्या व्यक्तीमत्त्वातील धग, त्याचे प्रतिबिंब काचेतून पहायला मिळते, मातीतून पहायला मिळत नाही, यापुढील पिढीतील महिलांच्या पाऊलकुणा आहेत, पावडेंच्या घरात अशी मुलगी यावी हा कपिलाळठीचा योग आहे.

स्त्रीच्या भावनांचा विचार न करता घरातील प्रौढ व्यक्ती ज्या मुलाशी विवाह ठरवतील त्याच मुलाशी

- ५१ -

मूली विवाहबध्द होत, म्हणूनच की काय या समाजाचे प्रतीक म्हणून सुनिता उभी राहिलेली आपल्याला दिसून येते, तिने ह्या सर्व स्त्री परंपरा, आचार-विचार, जात-धर्म, भेद इ. तंघने शुभाल देवून बौध्द असला तरी त्याला साजेसा शाभेसा असा प्रकारा तिने घेती म्हणून निवडला, चांगला हॉकीपटू. हॉलीवूडच्या सिनेमटासारखा देखावा, तिने रका व्यक्तीशी लग्न केले होते, जातीशी नाही, सतत चार वर्ष वेड्यासारखं माइया प्रेमाला तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपत होती, कोणीही तिच्यावर जबरदस्ती केली नव्हती, तिच्या उद्वगारात स्पष्टोक्ती निर्माण झाल्याची दिसून येते, तिच्या स्वभावात धारिष्ठय निर्माण झालेले दिसते.

स्त्री स्वभाव धर्माप्रमाणे थोडा वेळ तिचं मन प्रेमानं हळवं झालेलं दिसून येतं, "आई, मला फक्त तुझा आशिर्वाद ह्याय," या विधानातून.

त्याही पृष्ठे जावून तिचा स्वाभिमानी स्वभावही दिसून येतो, ती म्हणते, "आई, माइया गळ्याकडे बघ, काचेचं कपिरं मंगळसूत्र आहे, तो सर्वात मोठा दागिना आहे माइया.

त्या पोरिच्या कौतुकानं लेखिका म्हणातात! माझ्या " /
 शरीराचा अणू-रेणू विस्मित झालाय हिच्या कोणाच्या
 गुणानं मी स्वटी प्रभावित झाले ? हिचं प्रियकराविषयी
 असलेलं मनोमन प्रेम की श्रद्धा की सीमांत नसलेला विश्वास?
 एक आगळी जिद्द हृदयान्त की स्वाभिमान, निश्चयी खंबीरपणा
 की नट्या पुगात बंधनाच्या पलीकडे सहजपणे जाणा-या
 नट्या स्त्रीचा हा समर्थ अविष्कार ? यावर स्वटेच म्हणावेसे 31/
 वाटते की, खरोखरच बंधनाच्या पलीकडे सहजपणे जाणा-या
 नट्या स्त्रीचा हा समर्थ अविष्कार आहे.

दलित साहित्य संमेलनाचा मंडप "दलित नाटय" या
 विषयावर परिसंवाद आयोजित केलेला गिरगिरी आणणा-या
 वा-यांना तोंड देत मंडपात श्रोत्यांची गर्दी झालेली,
 नागपुरातील नामवंत चित्रकार, नाटककार, समिस्कार, व्यासपीठावर
 विराजमान झालेले, श्रोत्यांच्या ताणलेल्या उत्सुकता, "नवीन
 काय ऐकायला मिळणार ?" गतानुगत झालेल्या नाटयचर्चेचा
 फोलपणा लक्षात आलेला, त्याच त्यापणाचा कंटाळा आलेला,
 उच्चभू बांधिलकीत अडकून पडलेल्या रंगभूमिची धुणा आलेली
 रेषारामात जगणा-या च्याच विकृत मनःस्थितीचं दर्शन

छड विष्णा=या नाटयविषयाचा आलेला तिरस्कार, व्यक्तीचित्रणातील अतिरंजितपणाचा आलेला उबग, पण युगानुसार, कालानुसार जाणिवांचे विषय बदलावेत, या बदललेल्या जाणिवांनी वेग घ्यावा आणि तो नाटयविषयाकडून अंगीकारला जावा, आणि शब्दांनी धार घ्यावी, ही रास्त अपेक्षा करून मन व बुद्धी विस्तारून श्रोतृगणा पुढे सरसावलेला आणि ज्ञानेंद्रद्रियांनी केवळ कानाचाच आश्रय घेतलेला.

"नवनिर्मितीच्या अपेक्षा काय ?" आणि गारठयाच्या अस्तित्वाप्रमाणे श्रोतृवर्ग गोठून गेला, ज्ञानेंद्रिये बधीर झाली, कारण कानी शब्द पडले होते, "मा निषाद" प्रतिक्रिा त्वमगमः शाश्वती० समा^१ वक्त्याची वाणी काममोहित अवस्थेत घायाळ होवून पडलेल्या मादीच्या निर्दय हृदयेच्या वर्णनात ऋभळा वाहणा-या रक्ताच्या गतीनं वाहत होती, व त्या रंगानं रंगत होती, वाल्मिकीचा शोक वक्त्याच्या कंठात अविभूत झाला होता आणि पुढे लेखिका सांगतात - एवढी भावविवशता अगोदर कधीच न पाहिलेली, न अनुभवलेली, सहसंवेदनेची केवढी तीव्र व समर्थ अभिव्यक्ती.

एका दलित कवीची वाल्मिकीचा शोकग्रस्त मनाची अतिदुष्कर अवस्था [वाल्मिकी कोळी होता म्हणून दलित]

संवेदनशील मनावर पदयाच्या वधाचा झालेला आघात, शोक लोकात परिणत झाला, वक्त्याचे शब्ददेखील या शोकाच्या पाझराने भिजले होते, श्रोते विचारे या स्पंदनानं हुडहुडले होते, "मी मात्र अतिशय हळवी बनले होते, माझ्या पत्थराच्या मनाची कशी कोठून न कळे, पण सुकोमल पाकळी उमलली, माझ्याही डोक्यात पाणी झालं, भावनेच्या दावामुळे अंतःकरण भरून आलं, पण ही भावना होती, निष्ठादाला "पारध्याला" दिल्या गेलेल्या शापाच्या व्यथेची.

वाल्मिकी एक महान प्रतिभेचा कवी - - - - -

अमोघ शब्दशक्तीचा प्रभू, वक्त्यांनी त्याचा "दलित कवी" म्हणून उल्लेख केलेला, कारण तो जातीनं दलित, पण जातीचं दलितपण हे दलित साहित्याच्या अविष्काराला अपेक्षित नाही, हे कसं कळावं ? अन्यायी व्यवस्थेला समर्थ झुंज देणा-याची जात नाही, तर त्याची वृत्ती पाहिली जाते, हे कसं पटणार ? प्रश्न व्यक्तीचाच नाही, तर दुष्ट व्यवस्थेत घडलेल्या वृत्ती-प्रवृत्तींचा जेव्हा विचार करू तेव्हा आम्हांला वाल्मिकीसारख्या दिव्य तेजाचे लोक ठिणाग्याही वाटत नाही, कारण ज्या कवीच्या जाणीवेत पक्षावर स्थान आहे, मुक्या जिवाच्या आक्रंदनाला अर्थ आहे, विचार, भावना वगैरे नसलेल्या तिर्यक घोनीतील

जिवाचं भावविश्व ज्याला सज्ज वाटू लागतं, पाह्याच्या घायाळपणांनं
जो घायाळ होतो, अणु-या काममोहित अवस्थेतील अतृप्त वेदना
ज्याला जाणावते, प्रेयसीचा वियोग झालेल्या प्रियकर क्रांदांचं
विरहदुःख जो आपलंस झालेलं पाहतो, त्या कवीला माणासाचं
दुःख, हतबलता मात्र कळत नाही, कारण त्याच्या जाणावेच्या
जगात पीडीत, दरिद्री, दलित माणासाला स्थान नाही, कारण
वर्णाव्यवस्थेच्या संस्कारांनी जडलेल्या मनाला माणुसकीचा
प्रत्यय कधीच येवू शकत नाही, मग तो दलित असला तरीही.
कारण या संस्काराच्या चौकटीत माणुसकीची जाणाच कमी
आहे, आणि वाल्मिकी तर या व्यवस्थेचा पुरस्कर्ता कवी
आणि म्हणून शोवटी वाटते की, त्याच्याकडून ही अपेक्षा
कशी करणार ? कदाचित ही व्यवस्था त्याच्या काळाची
जाणीवही असेल.

जातीपलीकडील संवेदना, प्रतिभा माणासाजवळ हवी,
याचे अंतःस्फोट झाले पाहिजेत, प्रतिभावंताच्या स्फोट झाला
तर जाणीवा सज्ज होवून माणूस घडणार आहे. परंतु
त्याच्या काळात एक जाणीव निश्चितच होती, निष्दाला
शाप देण्यापूर्वी तिने कवीच्या मनाला स्पर्श केला असता तर
त्याच्या तोंडून ही शापवाणी बाहेर पडलीच नसती,
“जीवो जीवस्य जीवनम्” ही ती जाणीव. हे जगण्याचं

तत्त्वज्ञान निष्पादानं अंगीकारलेलं होतं, किंबहुना समाजव्यवस्थेत देखील शिकार हेच त्याच्या जगण्याचं साधन ठरलेलं, शिकारी-वरच त्याची पोरंबाळं जगतात, एवढा जरी विचार वात्पिकीच्या मनात झाला असता तर "शाश्वत प्रतिष्ठा तुला प्राप्त होणार नाही, असे शाब्द कोमल व संस्काररश्मि वाणीतून बाहेरच पडले नसते, पोरंबाळं जगण्यासाठी केलेली शिकार निर्दय कशी ? दुस्र पक्षी टिपणा-या निष्पादाला पक्ष्यांची काम मोहित अवस्था दिसावी तरी कशी ? आणि शिवाय भुकेनं आंधळ्या झालेल्या जाण्यावेला, सूक्ष्मता, भावतरलता इ. कांही कळत नाही, तिला एकच कळतं आणि ते म्हणजे पोट, परंतु सूक्ष्मदर्शी विश्व-अनुकंपा असणा-या श्चीकडून शाप दिलाच गेला.

वध करणे हेच वृत्तीला निर्घृणा वाटत असावे असे म्हटले तर त्याने आपल्या नायकाला अनेकदा वधाकरीता प्रवृत्त केलेले आहे, मग त्यात निषिद्ध-अनिषिद्ध असे कांहीच धरबंध ठेवलेले नाहीत, सुवर्णमयी त्वचेसाठी सीतेनं आग्रह धरला म्हणून सुवर्णमृगाच्या पाठीमागे धनुष्यबाण घेवून सरसावलेला व त्याची हत्या करणारा राम धर्माचरणी व पुण्योत्तम ठरावा. कारण तो राजपुत्र आहे सोन्याच्या ताटात पंचपक्षानं जेवणारा आहे, मऊ मऊमली पायघड्यावरून चालणारा आहे.

त्याला घडलेला वनवास म्हणून घोर आहे, भयानक आहे,
त्याचा भोग म्हणून ऊतर आहे, आणि त्या भोगाची दुःखवेदना
कवीमनाला अधिक जाणावावी, त्यानं केलेल्या वधाची देखील तारीफ
केली जावी, शोकासाठी, चैनीसाठी, मनोरंजनासाठी केल्या
गेलेल्या वधाचं कौतुक व्हावं.

आणि गरज म्हणून टिचभर पोटाची ऊंगी भरण्याचा,
बायकापोरं जगविण्याचा तो एकमेव मार्ग म्हणून वणावण
उन्हातान्हात भटकणाऱ्या निषादानं केलेल्या वधाची पापत
परिणती व्हावी, त्यासाठी क्रोध निषादाविषयीच्या शापातून
बाहेर पडावा, "अप्रतिष्ठा" एका गांजलेल्याची जीवघेणी
वेदना ठरावी, येथे ही कारण लंगडंच, "पद्म्याची काम गोहित
असस्था" आणि म्हणून वाल्मिकीच्या शोक दरिद्री, पिडीत,
भुकेल्या गांजलेल्या माणासांना जाणावत नाही, त्यांच्या डोळ्यांना
पाणी घेत नाही, कारण पक्षाघाता तुलनेत माणूस सुद्धा आहे,
टाकावू आहे, आणि त्यामुळे माणुसकीची जाणीव विचारलेल्या
प्रेरणा कितीही दिव्य प्रतिभेनं संपन्न असल्या तरी आम्हांला
त्या वेगळी वाटतात, हास्यास्पद वाटतात, असल्या प्रेरणेतून
अद्रुभूत झालेलं काव्य हे ललामभूत आदिमहाकाव्य असलं तरी
आमच्या माणासाच्या जाणीवेतून ते पोकळ, तकलादू, बुध्दीचा
भेद करणारं व उपहासपात्र आहे, आम्हांला हवंय माणासानं
माणासासाठी माणुसकीच्या जाणीवेनं केलेले आणि लिहिलेले.

९ ऑक्टोबर शरदातील एक रविवार, शरद आणि वसंत या दोन ऋतूतील सकाळ-संध्याकाळ आल्हाददायक असतात, परंतु लेखिका म्हणतात, माझ्यासारख्या आळगाला हा आनंद कधीच लुटता येत नाही, हाही रविवार असाच सकाळचे ८-९ वाजले आहेत, समोरच्या वरांड्यात, गृह पतीभेटीला माणसांची ये-जा सुरु झालेली आहे, पण त्यांच्याशी माझं कांहीच कर्तव्य नाही, रोजची धडपड करणारी मी आजचा रविवार मुक्तपणे व्यतीत करू इच्छिते, आणि इतक्यात [बाई आहेत का घरात] आणि मला धडपडून उठावच लागतं, पडदा बाजूला सासून ८५ वर्षांच्या नंदेश्वर आजी आत प्रवेश करताहेत, सांगून देखील पटत नाही, सद्याच्या सुस्थितीतल्या दिवसांनी मेहनत करून कांबीसारख्या हाडांना नरम केलं नाही, भोगलेल्या दाहक जीवनाच्या आठवणींना मऊ केलं नाही की, सु-याची धार असलेल्या आवाजाला बोधक केलं नाही, अजून आवाज भरपूर "महारी" आहे, पण बोलीत मात्र शुद्ध ब्राम्हणी शब्द अधून-मधून डोकावतांना दिसतात, चेह-यावर रंगेल भाव आहेत, मर्दाचं कर्तव्य गाजवण्याचं.

"मोठ्या भाग्यवान ग तुमही । आजच्या पोरी ".

नदेश्वर आजीच्या बोलीत "ग" तरीतारखा खुपसलेला आहे, "कशा काय आजीबाई ?" माझी छटयाळ पृच्छा.

"अन्। आमच्या राज्यात इतवार काय न सोमवार काय, सारखा होता बाई, सोम्वारी मिलात जावावं, पोरबाबाराचं घरादाराचं कस्त तर हप्ताभर राबावं, आन् सुटीच्या दिसी इतवारी तेन कोठे भेटते काय म्हूण पहाटेपासून हिंडावं. मोंठं किस्टाचं आमचं जीवन गं, । तुमाले पाहून आनंद वाटते, सुखासुखाळानं संसार करा मायायन्. "

एकंदरीत वरील संघणावलून असे म्हणावेसे वाटते की, स्त्रीच्या वाटयाला सतत कडट उपसणे, रात्रीदिवस काबाडकडट करणे, स्वतःच तिच्या नशिबी होते, माझी आजची स्त्री ही शिक्षणामुळे स्वतःच झाली आहे, घर सांभाळून नोकरी सांभाळून ती सामाजिक कार्यातही सहभागी होवू शकते.

याहीपुढे आणखी एक प्रसंग चित्रित केला आहे, नदेश्वर आजीची मुलगी कौसल्या हिच्या विवाहाचा ,लेखिका म्हणातात माझ्यापेक्षा किमान १०-१५ वर्षांची तरी मोठी असावी, एकाच बोटीत प्रवास करणा-या आम्ही त्यामुळे आमची मैत्री झालेली, ज्या काळात आंतरजातीय विवाहाचा विचार उमट धरलेल्या पेटत्या मशालीसारखा होता त्या काळात

तिने आंतरजातीय विवाह केलेला, धोबी जातीचा बिहारी युवक देवेंद्रकुमार पी.एच.डी. साठी वाराणाशीला राहिलेला, कौसल्या त्याच्या विच्छेदने हरली, तिनं कुठलाही आडपडदा न ठेवता लग्नाबद्दल बाईला स्वच्छ सांगितलं, आई मात्र गडबडली, बाबा-साहेबांच्या उपदेशाने आईनं मुलीच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिलं होतं, डॉ. बाबासाहेबांनी जे शिक्षणविषयक भाषणा केले होती, त्यामुळे नंदेश्वर आजीसारख्या अनेक स्त्रिया प्रागृत झाल्या होत्या, "कोंड्याचा मांडा करीन, पण पोरीबाळींना अनाडी ठेवणार नाही, ही जिद्द तिच्या मनात चिबट झाली होती. परंतु हया खंबीर व्यक्तीला देखील गडबडण्याची वेळ आली, शिक्षणातला धोका तिला अनेकांनी सांगितला होता, "शिकलेले लोक प्रेम करतात आणि कोणाची देखील पर्वा करीत नाहीत". हे सर्व तिला कळतं तरी कौसल्यावरचा विश्वास ह्याधारहित होता.

बाबासाहेबांच्या विचाराने तिची आई प्रेरीत झाली होती, तरी स्त्री-परंपरा विचार थोडेबहुत तिच्या मनाला चिबटलेले आपल्याला पुढील विधानातून दिसून येतात.

"तुले शिक्षणाची नशा चढली आहे, कौसल्या, पण आपल्याले त्याची जात पसंत नाही, बाबा सा-या लोकांचे कपडे धुणारी जात ती. आई म्हणाली, "आई काय हे अग जातीपातींचा काय विचार करतेस तू ? ----- शिक्षणाचा

- ६१ -

विचार करीत असताना जात पहायची नसते. तू माझी आई आहेस. ज्या जिद्दीनं तू आम्हाला शिकवलंस ती जिद्द या क्षुद्र स्टीवादी समजूट्या आड आणू नकोस " कौसल्याने नवा विचार आईला दिला आणि आई तयार झाली.

म्हणजेच असं म्हणावसं वाटतं की - कौसल्येनं नव्या समाजाचे प्रतिनिधीत्व करून जुन्यांच्या आड न येता आपल्या आईचे मनपरिवर्तन येथे घडवून आणले आहे.

एक दिवस कौसल्येच्या लग्नाच्या बातमीनं वस्तीतल्या भिंती हादरल्या. कुत्सित हसण्याचे फ्वारे आकाशात जाऊ लागले पण माझ-लेकींच्या निश्चय तसाच कायम राहीला. स्वभावातील निश्चयीपणा व स्वभावधीटपणा याचा प्रत्यय येथे येतो.

एका जातीतले लोक आपल्याच जातीतल्या लोकांना कसं अमानुषपणे छळतात, त्याचं उदाहरण म्हणजे कौसल्याचं लग्न. नवरा मुलगा मांडवात आणि अक्षतारिवजी गोटमार सुरू झाली. यामध्ये संपूर्ण महार समाजातील शिकलेले, बिनशिकलेलेही होते. देवेंद्रकुमारांनी फुलांच्या मुंडावळ्या बाजूला साल्न, नेत्याचं स्व धारण केलं आणि भाषणाला आरंभ केला.----- गोटमार धांबली आणि लग्नाचा सोहळा एकदाचा पार पडला. पण खरा प्रश्न पुढे होता. तो म्हणजे अन्नाचा. जनस्तीनुसार कौसल्याच्या आईनं वस्तीवाल्यांसाठी अन्न शिजवलं होतं आणि ते अन्न नास्वण्याच्या पाठीमागे वस्तीतले काही दुष्ट लोक लागले होते. परंतु वस्तीवाल्यांची पर्वा न करता

तिनं गरीब, मांग, भंगी लोकांना जेवायला बसवलं आणि अन्नाची इज्जत धुळीत मिळण्यापासून राखली.

शेवटी नरेश्वरआजी म्हणते " बाबासाहेबांनी काय दिलं नाही ह्यांना माणुसकी शिकवली. पण कॉलेजशिक्षण घेणारेदेखील लोक माणुसकी विसरून जातात तेव्हा वाईट वाटते. स्वटेच म्हणावेसे वाटते की, जातीयवादाची पाळेमुळे आजही समाजमनात खोलवर रस्तलेली अनुभवास येतात. जातीपातीचा विचार करून एकमेकांवर अन्याय करतात. एक दलित दुस-या दलिताशी भेटतानाही जातीचाच विचार करतो की नाही ? दलितातील जाती तुटाव्यात की नाही ? बाबासाहेबांचं भाषण ऐकले नसतं तर हे विचार आलेच नसते. अंधारातून उजेडाकडे घेणारा तो आमचा एकुलता एक देव आहे बाई. देवाचा विचार जसाच्या तसा अंगी उतरवला नाही तर ती त्याच्याशी बेईमानी होईल. "

या सर्व कथनां लक्षात घेतं की, तिच्या परखड, दमदार व स्वच्छ विचारसरणीचं अनुचिंतन करावं. अशाच दमदार स्त्रिया दलित वर्गात विचाराच्या बाबतीत तयार झाल्या तर, "मातांनो! तुमच्या पोटी जन्म घेण्याची लाज का वाटावी ? अशा या स्त्रिया विचाराने आजच्या स्त्रीला कितीतरी मोठा दिलासा मिळतो. हुस्प वाटतो.

त्याचदिवशी दुपारी २-३ ची वेळ. उन्हांनं तासण्याचा निडबरण धारण केलाय. ब्राम्हणी संस्कारात घडलेला प्राध्यापक भास्कर नंदनवार साहित्यिक म्हणून नावास्पास येवू लागलेला. संस्कृतमधल्या अडचणी घेऊन येणारी मात्र आज दुसरीच अडचण निर्माण झालेली. "मुलगी ब्राम्हण आहे. "

मराठीत एम्.ए. करतेय. इथली नागपूरचीच आहे. " भास्कर माहिती देतो. मात्र एक भावनिक संघर्ष निर्माण झालेला. आपल्या प्रेयसीचं म्हणणं भास्करने लेखिकेला सांगितलं.

त्यावर त्यांनी सल्ला दिला "मग असं कर भास्कर तू सरळ जाऊन तिच्या आईवडलांना सांग. मला तुमच्या मुलीशी लग्न करायचं म्हणून. " "नको! अहो, त्यांच्या घरी पूर्वी जाणं श्रेणं होतं . पण जेव्हा माझी जात त्यांना कळली तेव्हापासून कोष्टी जातीवर अगदी तुटून पडल्यासारखं करतात. ----- मी जातपात पाळत नाही पण बाई, वारंवार कोणी तू अडाणी जातीचा असं हिणवायला लागलं तर चीड येणारच की नाही," भास्कर बोलला.

एकंदरीतच या संभाषणावरून स्वाभिमानशून्यता शांतपणाच्याबाली दडपून बहुजन समाजाचे लोक वावरू लागले म्हणजे कसंतरीच वाटतं. तुमच्या पुढर विचाराच्या झाडणीनं ही कुवियाराची जळमट झाडून टाकायला पाहिजेत.

आजच्याही काळात व्यक्तीचं कर्तृत्व न पाहता त्याची जात पाहिली जाते. अनिष्ट स्त्री-परंपरा तोडणे हे सतीचं वाण असतं. त्यासाठी हिंमत लागते. अतिविचार करून सुखसोयीचं पाहणे ही परंपरावादी विचारसरणी प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेला जाणा-या माणसाला लढत देऊनच सफल व्हावं लागतं आणि घाबरेळी त्याचा निर्णय पक्का होऊ पहातोय आणि लेखिका म्हणतात मला आठवतं की, माझी मैत्रीण बोलली होती "काय तरी रकेक समस्या, एक ब्राम्हण प्रेयसी आपल्या कोष्टी प्रियकराचं उपनयन होणार नाही काय म्हणून मला विचारत होती. ----- तो ब्राम्हण व्हायला हवा.

माझी मुलं देखील ब्राम्हण म्हणून जगायला हवीत. " हेच ते प्रकरण होतं.

किती ब्राम्हण्याचा अभिमान ! केवळ जातीनं ब्राम्हण असलं की झालं. वृत्ती ही किती चहाटळ, हिंस्त्र आणि हीन. उरं तर हा उपनयनच असा संस्कार आहे की ज्यानं माणूस माणसापासून वेगळा केलाय, एकाला श्रेष्ठ केलं, एकाला हीन केलं, उरं , माणसाला विद्वेष करणारा संस्कार तो शरीरानं आणि मनानं द्वे देखील डोक्याचा वडा झालेला बटू समोर उभा राहीला तर बोजदार माणसांची देखील तोंडं हसरी दिसू लागतात. बावळट ध्यान किंवा सोंग म्हणून पोरीबाळी हसू लागतात आणि मन देखील विटाळतं, आपला दोनदा जन्म झालाचा श्रेष्ठत्वाच्या भावनेनं. उरं तर हे निसर्गनियमाशी विसंगत आहे.

आणि त्याच दिवशीचा संध्याकाळचा प्रसंग घराच्या व्हराडंघात माणसांची गर्दी. विविध क्षेत्रातील व्यक्ती गप्पाटप्यांना पुर आलाय. साहित्यसंमेलन अध्यक्षतापासून टफ जुळवणूक-या कवीपर्यंत. त्यात २ मुली व ३ पुरुष आहेत. मुलीच्या स्मार्टनेसमुळं लक्ष तिच्याकडं जातयं. सोबतची पुरुष मंडळी परिचयाची. कारण एक प्रसिध्द क्लेद पंडित त्याच्यात आहेत. त्यांच्याबद्दल मला नेहमीच आदर वाटत आलेला आहे. थोड्या वेळानं ती मंडळी माझी परवानगी घेवून घरी जायला निघतात. ती स्मार्ट मुलगी नमस्कार करते. तिचं गोड स्मित अंतःकरणातील आनंदाच्या तारा छेडून जातं.

थोड्या वेळानं पावडे दांपत्यांमध्ये संभाषण सुरू होतं. - "कोणत्या जातीची असेल ?" हे परीक्षा घेतात.

"शी, कसला प्रश्न हा ! जात काय येहे-यावर लिहीली असते का माणसाच्या ? " माझी नापसंती.

"तसं नाही ग, पण तिच्या चेहे-या-मोह-यावरनं वाटतं का भंगी जातीची असेल म्हणून. उरं अतिशय अभिमानाची गोष्ट आहे नाही ? अतिशय सुसंस्कारी ? हयांच्या चेह-यावरचे भाव.

त्यांना बौध्द समाजातच आपली मुलगी देण्याची इच्छा आहे, ते सांगतात.

हे ऐकल्याबरोबर अतिशय आनंद होतो. अशाही काही व्यक्ती जागृत झाल्यात बौध्द धर्मात जात उरोखरी तोडू इच्छितात. आजही बौध्द धर्मात पोटजातीचं छळ चालू आहे. आंबेडकरवादी स्वतःला म्हणून घेणारे लोक "मनानं आंबेडकरी विचाराला अस्वीकार करणा-या त्या नवतऱ्याचे रूढीवादी विचार ऐकायला मिळतात. आंतरजातीय विवाहासाठी बिरादरी निर्माण होणे आवश्यक आहे. उरंच रकेकानं घरातील अनुमतीशिवाय विवाह कल्प वर घेण्यापेक्षा विवाह वडील माणसांच्या संमतीने ठरविले तर बराच फायदा होण्यासारखा आहे. आणि घरच्या वडीलमंडळींनी देखील पुढाकार घेऊन मुलामुलींची लग्नं जातीजातीत करायला पाहिजेत. डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते, हया देशात कोणत्याही धर्माचा माणूस जातीच्या जाणीवेनं झपाटलेला आहे. ही जाणीवच नष्ट व्हायला हवी. माणूस, माणूस म्हणून जन्मला. जात म्हणून नाही की धर्म म्हणूनही नाही. हे नंतर त्याला चिकटले, तो जन्मल्यावर आणि म्हणून जो कोणी स्वतःला माणूस समजून जातीची, धर्माची तक्खादू बेगडी, बंधनं तोडू पाहतो, हे आजच्या समाजजीवनात स्वागतार्ह वाटते.

वरील प्रसंगांचा आशय लक्षात आल्यावर हे प्रसंग किती दिशादर्शक आहेत किती यथार्थ आहेत हे लक्षात येते. अशा अनुभवातून समाजामध्ये परिवर्तन

घडून आले पाहिजे. हा खरोखरच अंतरआत्म्याचाच स्फोट आहे.

लेखिका सांगते, एका संध्याकाळी भेटायला आलेल्या अनेक जणींशी बोलत बसलेय. बायकांच्या गप्पात बायकी इतिहास निघतात. नेहमीप्रमाणे आणि मी चित्तफ्रंट श्रोत्याची भूमिका धारण केलेली आहे. "तमकी बाई नव-याची किती वरवर करतेय" "अमकीच्या नव-यानं बाई ठेवलीय - सतत बाहेर-बाहेरच राहतो," इ. आणि म्हा नट्या जुन्याचा विषय हाताळला जातो. -----

"अऱ्हा तो माझी सासू तर तिसरेपणाची बायको, वयाच्या अवघ्या तिसीत गेली पण अहेवमरणाचं लेणं लेवून गेली. नव-याच्या पायाचं तीर्थ घेतल्याशिवाय माऊलीचा एक दिवस जात नसे। " हे ऐकल्याबरोबर मात्र लेखिकेच्या तोंडून अभावितपणे "शी : " असा शीत्कार निघतो. पायाच्या तीर्थाची कल्पना मनाला शिस्सू शकित नाही. स्वामित्वाच्या कल्पनेतून किती दुष्ट व वाईट कल्पना निर्माण झाल्या आहेत. दास्याच्या भूमिकेतून हया किळसवाण्या कल्पनांचा स्वीकार हया स्त्रिया बुध्दी गहाण ठेवून कशा भोंगळपणे करतात हे पाहून वैताग आला. यासाठी एक उदाहरण म्हणून लेखिका सांगते की, कोणी एके काळी ब्राम्हणांना भूदेव कल्पून त्यांच्या पायाचं तीर्थ घेतले जात असे आणि असं म्हणतात की, आजही उत्तर प्रदेशात वगैरे भूदेवाच्या पादतीर्थाची व पायालागी करण्याची प्रथा अस्तित्वात आहे. पादतीर्थ घेणं आणि पायालागी करणं हे सारं दास्यत्वाचं लक्षण, मानसिक व बौद्धिक गुलामगिरीचा परिणाम.

म्हणाजे एकंदरच स्त्रीच स्त्रीची अशाप्रकारे निंदानालस्ती करते, जुनी पिढी आणि नवी पिढी यांच्यामध्ये मानसिक आणि बौद्धिकतेची

विचार कुवत व बंधने असल्याने जुनं ते सोन ह्या कल्पनेनं स्त्री आजही जगतांना दिसून येते. म्हणजेच स्त्रीच्या पूर्णतः हा मानसिक-सामाजिक व बौद्धिक कॉडमारा झालेला दिसून येतो, कायद्याने स्त्रीला जरी कांही हक्क मिळाले असले तरी स्त्री त्या हक्काचा वापर ऋजूनही आवश्यक तिथे करत नाही.

स्त्री आणि शूद्र ह्यांना ह्या समाजात दासाशिवाय आणखी दुसरे कोणते स्थान होते ? फरक एवढाच की, स्त्रीचं दास्य बोरीबाभळीचं होतं, स्त्रीला सुंदर सौभाग्य लेण्याच्या गोंडस धुलधापा देवून एका विशिष्ट मोहनिद्रेत ठेवलं गेलं, सुबक घडणीच्या हि-या मोत्यांच्या दागिन्यांच्या मोहळु प्रलोभात गुंतवून तिला गुलाम बनवलंचं गेलं, आजही ही दागिन्यांची आसक्ती लक्षात घेता स्त्रीला देखील तिची ही मानसिक गुलामगिरी प्रिय आहे, असं म्हटल्याशिवाय रहावत नाही, "चांगलं-चुंगलं आ, गुडघाभार अन्नात रहा, चांगले चुंगलं कपडे नेस, खूप सौम्याच्या दागिन्यांनी मढव स्वतःला आणि घरात लक्ष दे. बाहेरच्या जगासाठी तुला बंदी आहे, ते तुझं क्षेत्रच नव्हे, असं फसवं धर्मशास्त्र राबवून "असे पतिदेवची ललना, असे तिच्या मनावर व बुद्धीवर सारखे सारखे बिंबवून तिच्यातील सारासार विचार शक्तीच नष्ट केलीय, पतीच्या अस्तित्वातच तुझे अस्तित्त्व विलीन होवू दे, तोच तुझा सर्वाधिकारी आहे. त्याच्याशिवाय

तुला गती नाही, त्याच्या मृत्यूनंतर तुला किंमत नाही - - - -
 स्वदंभ नट्टे तर अहेव मरणाची गोंडस कल्पना तिला देवून वार्डटा-
 साठी देखील त्याग करण्यांत तुझं हित आहे, असं सारखं-सारखं
 ब्रिखवलं गेलं आणि या अहेवमरणाच्या कल्पनेनं झपाटलेल्या स्त्रिया,
 विवाहित स्त्रीया मेल्यावर त्यांना तिरडीवर नमस्कार करू
 लागल्या, प्रदक्षिणा घालू लागल्या, प्रदक्षिणा घालत असतांना
 मनोभावानं म्हणात, "देवा मला असं अहेव मरणा येवू दे,
 हिरव्या चुडयानं, पिवळ्या पातळानं, भरल्या मळवटानं जावू दे,
 स्वदंभ नट्टे तर अहेव म्हणून तुझं स्थान मृत्यूनंतरही कायम राहिल,
 यासाठी हिंदू सणामध्ये एक अविधवा नवमीची तिथी पण
 घालून टाकली, अहेव मरणाच्या भोंगळ कल्पनेनं आजही
 गावा-गावात आमच्याभगिनी भारलेल्या आहेत, दास्याच्या
 दुष्कल्पानं पांगळ्या मनाच्या बनलेल्या आहेत, अहो तसं कशाला ?
 ✖ भारताच्या पंतप्रधान जेव्हा इंदिरा गांधी बनल्या तेव्हा एका
 विधवेच्या हातात देश गेला, आता याहून अधिक अमंगल
 ते काय होणार ? असं म्हणाणा-यामध्ये स्त्रीवर्गच मोठ्या
 प्रमाणावर होता, पंतप्रधान नेहरु यांच्यावर मात्र कधीच-
 अमंगलत्वाचा आरोप कधीच केला ^{गेल्या} नाही, ह्याचं कारण
 पुरुषी अधिसत्तेवरच भर देणा-या धर्मशास्त्रांनी या
 देशात पुरुषाला व उच्च वर्गस्थ लोकांना सारे अधिकार
 मग ते छ्याय असोत की अन्याय्य, बहाल केलेले आहेत, एकंदरीत
 आजही या स्थितीत फारसा बदल घडलेला दिसून येत नाही.

या बायकांच्या बोलण्यातील सर्व कल्पनांचा, कटाळाचीड
 आणण्यास कारणीभूत होतो आणि मी रागानं बोलून जाते,
 "मला अहेव मरणा नकोच." या वाक्याने न्यूट्रॉन बॉम्ब
 पडावा त्याहीपेक्षा भयंकर प्रतिक्रिया उमटतात, त्यांच्या लेखी
 मी एक पालीफेनाही भयंकर बीभत्स जन्तू ठरले हे दिसतच आहे.

ह्या बायकांना सांगून उपयोग नाही की, मी अहेव
 मरणा का नको म्हणतेय, कारण ह्यांच्या बुद्धीची हेम
 ह्या विचाराच्या आसपास पोहोचूही शकत नाही, कारण
 परंपरांनी स्टींनी जेथे बुद्धीचे पंज्य तोडून टाकलेले आहेत, तेथे
 शेवच कसली घेणार ? आणि अशावेळी लेखिकेच्या मनात विचार
 येतो की, त्या माझं एका शब्दात वर्णन करतील, "दळभद्रया
 लक्षणाची बाई म्हणून". त्यातील एक बाई त्याही
 परिस्थितीत का होईना एक जण घिडीनं म्हणते, "का हो, तुमच्या
 कॉलेजमधल्या सुहास सावंत गेल्या त्यावेळेस तुम्ही अहेवमरणाचं
 धवधवीत वर्णन केले होते, त्यावर उत्तर होय. कारण ती
 विलापिका होती, आणि तिच्या अंत्यदर्शन घेणा-या व्यक्तीनं
 जसं वर्णन केलं, तसंच नुसतं वर्णन मी केलं, पण ते लिहित असतांना
 देखील आग अंतःकरणात धगधगत होती, जुलमी नव-याचा संसार
 साकार करत असतांना खानदानाची जोटया प्रतिष्ठेचा स्विकारच
 तिच्या मृत्यूला कारण बनला होता.

- ७१ -

उरं तर मृत्यू एक त्रिकालाबाधित सत्य आहे, तो जन्मलेल्या प्रत्येकालाच येत असतो, त्यात नवीन काय आहे ? जेव्हा व्यक्ती जन्मते, तेव्हाच मृत्यूचा आकारही स्पष्ट होतो, हा मृत्यू स्त्री किंवा व पुण्यालाही येतो, मग पुण्याला मृत्यू आला ही त्याची पत्नी अमंगलका ठरावी ? हे कुठलं तत्त्वज्ञान ? मृत्यूच्या दुःखानं चिरवियोग निर्माण होतो आणि म्हणून चिरवियोगाच्या दुःखानं दोघेही सारखेच होरपळावेत, कारण प्रश्न असतो सोबतीचा, स्वयीचा, नित्य साहचर्यात निर्माण झालेल्या जिव्हाळयाचा, लागेबांधे दूढ होण्याचा केवळ मालकी हक्क म्हणून भोगदासी मानलेली स्त्री पुण्याच्या दृष्टीनं मेली काय वाचली काय, सारखीच, निखळ मैत्रीची कल्पनाच करावी येवू शकते ? अतूट सद्यसंबंधाचे पती-पत्नीची उदाहरणे आपल्या समोर नाहीत असे नाही, "गृहिणी सचिव सखी मिथः असं हंदुमतीबददल म्हणण्या-या अजाचे "मृत्यूनं माझं सर्वस्व हरण केलं" हे पट्टेच कसं शकणार ?

पती माझा सहचर आहे असं जेव्हा स्त्रिया स्वामी नसून तो सुसटच, सोबत करणारा मित्र आहे, ही कल्पना स्पष्ट असते, उरा मित्र कोणा ? जो स्वतःपेक्षाही आपल्या मित्राच्या कुंगालाकुंगालाचा, हित-हिताचा विचार अधिक करतो, ह्या विचारानं प्रेरित होवून जेव्हा स्त्रिया आपल्या सहचराकडे पाहतात, तेव्हा असं लक्षांत येतं की, माझ्या पतीच्या भल्यासाठी मला त्याच्या उपरान्तही जगायचं आहे.

आयुष्याच्या कालखंडात जेव्हा शक्ती नष्टप्राय होते, गात्रं शिथिल होतात, प्रत्येक तरणा माणूस मग कितीही जिढहाळ्याचा असो, टाळाटाळी करण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा पत्नीशिवाय उत्तम साथ कोणा देवू शकत ? सुख-दुखाची देवाणा-घेवाणा करणारी तीच योग्य मैत्रीणा नसते, काय ? तेव्हा आपल्या सहचराचं सर्व क्लानेनं कल्प तयालय योग्य साथ देवून सर्व मनोवेदनातून शरीर व्यथातून पार करण्यांत त्याला हात देणं तिचं कर्तव्य नसतं, काय ? की स्वतःचाच स्वार्थी विचार ठेवून "यांच्यासमोर जाणां, चांगलं" असं म्हणाण्यांत तिचा तिच्यावर विश्वास नाही, आणि पुन्हा " या मालकाशिवाय आपापल्या कोणाी धारा देणार नाही" हया गुलामगिरीच्या बंधनांनी ती दुबळी बनते, आणि हेच दुबळेपण लेखिका म्हणातात मी नाकारलयं, कारण मी एक समर्थ पत्नी आहे, सौभाग्यलेण्याची नाही, माझ्यासमोर पतीमरणानंतर पोतेरं होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही, पतीविहित स्त्रीत्व अमंगल आहे, हया भोगळ कल्पनांचा मी धक्कार केलाय, सद्-सद्विवेकबुद्धी जागृत ठेवणारी मी एक माणूस आहे, व्यर्थ त्यागाच्या कल्पनांनी अंगीभूत झालेली स्त्री मी देवताही नाही, किंवा असे पतीदेवाची ललना हे मानणारी मी पारंपारीक गुलामही नाही.

याम्पून लक्षांत येते की पाश्चात्य राष्ट्रात कुटुंब संस्था

असुरक्षित आहे, पण आपल्याकडे कुटुंबसंस्थेला एक फार मोठे स्थान मिळाले आहे, त्यामुळे समाजामध्ये जे कांही परिवर्तन घडत आहे, ते अबाधित रहाणार आहे, स्त्रिया मतीनंतरही आपल्या कुटुंबाची जबाबदारी समर्थपणे पार पाडू शकत आहेत, या ठिकाणी लेखिकेने परिवर्तनवादी असा फार मोठा विचार मांडला आहे.

या ठिकाणी वसंतराव मून यांचा विचार लक्षांत घेण्यासारखा आहे, ते लिहितात - "पावडे यांनी वैचारिक लेखन करून दलित साहित्यात मोलाची भर घातली आहे, दलित समाजाने जुन्या पारंपारिक देव-देवतांचा, आचार-विचारांचा स्टी व परंपरंचा एका चुटकीसरशी त्याग केला, या सर्व परिवर्तनाचा तत्कालीन तळ्या मनावर जो ठसा उमटला त्याला त्यांनी शब्दस्य देण्याचा प्रयत्न केला.

- ७४ -

अ. नं. पुस्तकाचे नांव -----	लेखकाचे नांव -----
१] टीका विवेक	श्री. के. क्षीरसागर भाग पहिला.
२] स्त्रीवादी सभिक्षा	अश्विनी घोंगडे
३] "आधुनिक मराठी वाङ्मयातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे"	डॉ. विमल भालेराव प्रथमावृत्ती १९८६.

ब] "बिनपटाची चौकट" मधील घृत्तांत्राचा परिचय ब

चिकित्सा -

पृथ्वीराज चौहानाने जयचंद राठोडच्या संयोगितेला लग्न मंडपातून घेऊन नेल्याचे इतिहास सांगतो, आणि त्याच पण धोडयाफार फरकाने लेखिका इंदुमती जोडले यांच्या आई-वडीलांच्या संदर्भात घडामोडीची कथा कुणातरी नातेवाईकाने सांगितली आहे.

रंगनाथ टोले व साहेबराव जाधव जिवलग मित्र दोघांची जात वेगळी, चालीरिती वेगळ्या, पण स्वभाव गुण सारखे. स्वातंत्र्यसाठी भूमिगत राहून लढत असतानाच मामांना ब्रिटीशांनी पकडले, धार्मिकतेच्या बाबतीत एकनिष्ठ असे घराणे होते, साहजिकच मित्राचे घर चालवायची जबाबदारी साहेबरावावर पडली - - - - आणि हळूहळू कमला व साहेबरावाचा नकळतपणे एकमेकात जीवन गुंतत गेला, साहेबराव ब्राम्हण नसूनही सर्व संस्कार ब्राम्हणाचे होते, घरात बायको, दोन मुले होती, शारीर यष्टी कमावलेली होती, देखणे जबाबदार व्यक्तीमत्त्व कुठल्याही तऱ्या पोरीला आकर्षून घेणारं होतं आणि हेच रंगनाथच्या बहिणीच्या बाबतीत घडलं असावं. सर्व माहित असूनही तिनं साहेबरावाशी लग्न करायचं ठरवलं.

कमला ही सुधदा फार देखणी होती, हुंगार होती आणि म्हणूनच साहेबराव परबशाता हा अवगुण असल्याचे दिसून येते, पहिली बायको-मुले असतांनाही तो दुसरे लग्न करतो म्हणजेच परबशातेच्या आहारही जातो.

बर्दापूर या गावाबासून काही मैलावर असलेल्या मोठ्ठ या गांवी त्यांनी शाळा काढली आणि ज्ञानदानाचे कार्य सुरु केले, गावात त्यांना सर्वजण गुरूजी म्हणायचे, कमलाशी लग्न केल्यानंतर ते पहिल्या बायकोकडे कधीही गेले नाहीत, या दोघांचा एकमेकांत खूपच जीव होता, तसा प्रत्येक नवरा-बायकोचा असतोच असे नव्हे, ^{त्यांना} लेखिकेच्या अगोदर) जुकी भ्रमंडं मुठ झाली, ती काही वाचली नाहीत, लेखिकेची जन्म नंतरची ^{चा/म्हा} भ्रमंडं, श्रीराम व रमेशा घर उंचावर होतं गढीवर. एक मोठा दरवाजा म्हणजे नुसती चौकट त्याला पट नव्हते,

साहेबराव (बडील) जेवढे प्रेमळ, तेवढेच रागीट, शिस्तीचे होते, तरीही इतर गुणांपेक्षा राग हा जास्तच होता, फार पटकन संतपत.

शाळा चालवून पैसा मिळत नव्हता मग किराणा दुकान धराले, दुकानाचे काम लेखिकेची आई पहायची, दुकानाला लागणारा आठवडाभराचा माल स्वतः बर्दापूरला जावून आणायचे.

दुकानातील कित्येक माणसां, कित्येक जाती-धर्माची, स्त्री-पुरुष,
मुले-बाऱे, त्यांच्याशी देवाणा-घेवाणा, बोलणे-चालणे भागच
साहेबराव पडे, आणि मग वडीलांच्या पारा चढे, तापट स्वभावामुळे दोघांचे
बटके उडू लागले, सुवाने चाललेल्या संसारात घर फार बदलून गेले.
हळू-हळू दुकान बंद पडू लागले, डोक्यावर कर्ज वाढले.
त्यांचा संतापही अधिकच वाढला या संतापापायीच "क्षीणाक"
राग नि भीक माग" अशी स्थिती झाली.

आदल्या दिवशीचा एकादशीचा उपवास होता,
दशादशी म्हणून लवकर उठून चुलीवर तुरडाळ व भात शिजत
घातला, कणिक तिंबली, लहानगी वडू लागली म्हणून तिला
ती पाजू लागली, इतक्यात दुकानावर कोणीतरी गि-हाईक आले.
आई म्हणाली, दुकान बंद केलंय पण तों अगदी अजीजी कर
लागल्यावर तिने दुकानाची एक फळी उघडली, वडीलांच्या साहेबराव
आज्ञेचा तिने भंग केला होता, पुन्हा त्यात दुसरी चूक म्हणजे
पैसे ही घेतले नाहीत, अण्णांचा [साहेबराव] संताप वाढला आणि
कोप-यातील जात्याचा जाडजूड कुंटा दणाकन पाठीत घातला,
दुसरा डोक्यात हाणाला, त्या बरोबर धाडकन् मल्या मोठ्या
दगडी जात्यावर तिचे डोके आपटले, सिव्ही डोके अम्मटले, तिची
मान लुळी-पांगळी वाटत होती, रक्ताचा पाट वाहू लागला.
शेजारी-पाजारी घडवून आले आणि क्षणात साहेबरावांना

- ५ -

स्वतःचा आणि मुलांचा भविष्यकाळ समोर दिसला असावा,
 चारही मुलांना पोट्याची धून धाय मोकलून रडू लागले,
 त्यावेळी आम्हां चौघांना जवळ घेतले तेच गोवटचे होणो,
 छोटीला आईनं अर्धवटच पाजता पाजता सोडलं - - - - -
 दुधावाचून ती कशी तरी ती चार-पांच महिने जगली, आई
 गेली, वडील पोहित कस्टडीत.

म्हणाजेच क्षणिक रागापोटी, संतापापोटी एका
 कुटुंबाची वाताहत कशी झाली हे लक्षांत येते.

~~म्हणाजेच क्षणिक रागापोटी, संतापापोटी एका
 कुटुंबाची वाताहत कशी झाली हे लक्षांत येते.~~

लेखिका म्हणजे वेळ प्रसंग आले म्हणाजे अकालीचं मुलं
 गहाणी होतात, तसेच आम्हां भावंडांचे झाले. नियतीला
 आमच्या आई बाबाचं, आमचं सुख कदाचित व्हायलं नसेल
 त्यानं आमची धुंधाणा उडविली, छोट्या बहिणीसाठी
 आईविना पोरक्या पोररी साठी मी घडपडत होते, कॅडवाडयातील
 फोळयामेंटयाचे दूध रात्री चोसून काढून आणत होते, दिवसभरात
 तिच्या पोट्यात दुधाचाही, अन्नाचा कणाही नसायचा, मग चार-चार
 दुधाचे थेंब टाकले की तीही मटामटा पिवून टाकायची नि लगेच

झोपायची. जणू ते माझं लेकरू होतं, नि मी आठ वर्षांची तिची आई होवून तिला झेबलंलहोते.

इडिडे आते भावांना दया-माया आली आणि आम्ही पूर्णपणे त्यांच्या दावणीला बांधलो गेलो, सगळंच आता बदललेलं होतं, आम्ही त्यांच्या घरात मजूर होतो, आता आपले पुढे कसे होणार ? आपले मरणा मला समोर दिसत होते, मृत्यू, बीमत्स, हसून-हसून आमच्याकडे बघत होता, आम्ही मात्र हताशा-निराशा पूर्ण गळून गेलेलो होतो, अनेक घिंता लागून राहिल्या होत्या, बडीलांना २० वर्षांची जन्मठेपेची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली होती, त्यांना दोन वेळेला ओलं सुकं, कसंतरी वायखा मिळत होतं, पण आम्हांला वेळेत तर नाहीच पण जे कांही शिळंपाकं मिळत होतं, त्यातही पोट भरत नव्हतं, आम्ही काहीही करू शकत नव्हतो, जनावरासारखं सारं सहन करत होतो.

या ठिकाणी एबटेच म्हणावेसे वाटते की, नाट्यातील माणसे आपल्याच माणासाठी स्वार्थपोटी कशी वागतात, त्याचा अमानुषपणे कशाप्रकारे छळ करतात, याचे स्पष्ट चित्र या ठिकाणी पहायला मिळते, माणसाने माणासाठी संकटसमयी माणुसकीच्या नाट्याने वागले पाहिजे.

- ६ -

॥ त्यानंतर एका प्रशास्त आवारात नि मोठ्या इमारतीमध्ये पोलिसांनी आम्हांला नेले, हे पोलिस प्रेमळ होते, ते त्यांच्याही-पेक्षा मोठ्या साहेब लोकाकडे आम्हांला घेऊन गेले, त्यांनी मला आईच्या बाबतीत काय काय घडले ते सर्व विचारले, सर्व उत्तरे बिनतोड कडकडक दिली, हे सर्व दुसरा साहेब फटाफटा लिहून घेत होता, पण हे काय, कशासाठी चाललय कांही समजत नव्हतं, शेवटी मोठे साहेब म्हणाले, "बाबे, उद्या हेच सर्व कोर्टात मोठ्या साहेबात्मोर न घाबरता सांगायचं बरे - - - - तुझे वडीलही तेथे तुला भेटतील.

त्या रात्री ज्यांच्याकडे मुक्काम होता, तो बराच बयस्कर होता, तो म्हणाला, "हे बघ नारायणा जे झालं ते झालं, पोरांची माय गेली, बापाला कापाला रे आत अडकवताय ? त्याचं तर पोरास्नी लुख भेटू दे की, या पोरीचीच साक्ष महत्वाची ठरणारयं, उद्या अडक्या कोर्टात्मोर खरं सांगता कामा नये, तिचं नशीब चांगलं असेल तर तिच्या जबानीबरच बाप सुटेल - - -".

त्या रातोरात लेजिकेला बरंच कांही शिकवलं, ठरल्याप्रमाणे दुस-या दिवशी रका पिंज-यात बेड्या घातलेले आणणा उभे होते, मला दुस-या पिंज-यात उभे केले होते, जितक्या बोचकपणे प्रश्न विचारले जात होते, त्याला निर्भयपणे अचूक उत्तर देत होते, आपले आणणा आता आपणा पोलिसांना असं सांगितल्याने लवकरच घरी येणार या अपेक्षेने.

गावाच्या बाहेल्ल एक नदी बाहत होती, नदी काठी
झाडं इतकी मोठी होती की, खादी लेकरवाळी आई जशी
सर्व पोराना एकाबेळी पाठी-पोटाशी घेते तशी ही
झाडे पोरानातोराना, टोराना पक्ष्यांना अंगाआंधावर घेत होती,
या स्वर्ना या झाडांचा आसरा होता ? पण आम्हां भाबडांना
कोणाचा आसरा होता ? थोडा वेळ जरी या झाडांच्या तावलीत
बसावे म्हटले तरी फुरसत मिळत नसे.

ज्यादिवशी मुलीने खूप घागा केलेली असेल त्या दिवशी
नदीवर जाण्याशिवाय पर्यायच नव्हता, पांढरेगुळ वाटणारे
पाणी त्यातून नदीतले गोल, गोटे, रेंती, वाळू, गांभ, शिंपले
आरपार दिसायचे आणि मला मनात यायचे, वाळूत बसून खोपा
तयार करावा त्यावर तुरटीची काडी तांबडी चिंधी बांधून रोवावी,
म्हणजे स्वर्ना दुस्र दिसेल या इथे किल्ला बांधलाय "त्यावर
अगदी पताका फडफडतेय, - - - खबरदार - - - जर कोणी
त्या किल्ल्यावर हल्ला कराल तर - - - "

हात छाटून टाकू तुमचे - - - "

इकडे हात आणि हाताची बोटं, दगडावर आपटल्यावर
सणाकून निघायची, मनोरंज्य दाख्खायचं, मनाला वाटे आपल्याला
कांहीच करता येत नाही, आपलं हुंड्यां आईच्या जाण्याबरोबरच

- ८ -

संपलं होतं, राहीलं होतं मागे फक्त काम - - - उपासमार.

आपल्या लहान भावंडांना तरी कुठे मिळत होतं केळायला ?

आमचं बालपणच पार-पार खुरटून गेलं होतं, मुन्नीची चिकट दुपटी नदीवस्त्र धुवून आणायची. आणि रकेदिवशी कांही कल्पनाही नसतांना छोटी मुन्नी स्वर्णा सोडून गेली, ते कळलंही नाही, पाहता-पाहता आमच्या देऊत आमच्या भावंडांच्या मनाचा काहीही विचार न करता त्या दुपटयासकट आमच्या मुन्नीला त्यांनी उकिरडयाच्याच बाजूच्या छडयात ठेवली माती टकलली, आपणा कुत्र्यामांजरांना सुद्धा चांगली जागा शोधतो, त्यांना चांगलं पाहतो, ही तर रक्ताची बहिष्ण होती.

खरं तर या प्रसंगातून असे लक्षात येते की, लेखिकेने

मन मास्त म्हणजे भावना मास्त सर्व कांही सहन केलेले आहे, आणि याला परिस्थिती हीच कारणीभूत झालेली आहे, त्यावेळी त्या परिस्थितीत लेखिकेच्या मनामध्ये दुर्बलता निर्माण झालेली होती, त्यांच्या भावना समजून घेणारी कोणीही नात्यातील व्यक्ती त्यांना आधार देणारी नव्हती, गोजारी फक्त त्या भावंडांविषयी शाब्दिक सहानुभूती दाखवित होते.

बि /
शु / वी

कोटात दिलेली दुसरी जबानी कोर्टवाल्यांनी खरी पूर्वी धरली नाही, शिक्षा झाली छोटी मुन्नीही गेली आणि एक

दिवस सकाळीच अचानक दोन खाकीधारी पोलिस अचानक वाडयात हजर झाले, भीतीने आम्ही तिघे भावंडं एकमेकांचा जीव सुठीत धरून बसलो, बाहेरून काय रैकायला मिळत.

लेखिका पुढे सांगतात की, वडीलांच्या इच्छेवरून शहरा-मधील बोर्डिंगात ठेवण्याचा साहेबांना आदेश होता, त्याचं पत्र त्यांनी आप्पांना दाखविलं, आम्ही त्यांना घेऊन जायला आलोय, माझा आनंद गगनात मावेना - - - बसं - - - संपला, झुथला सगळा वनवास, जे काय एक दोन कपडे होते, ते घेतले, आणि आम्ही तिघेही तयार होवून बाहेर आलो, घरातील सर्वाना जातो, म्हणून सांगितले. शाकीला मात्र रडू कोसळले, नाही म्हटलं तरी दुःखाच्या अडचणीच्या क्षणांची ती साक्ष होती, आप्पांची मुकी माया काडी वेळेला आधार होती, एकवार उकिरडयावरच्या मोठयाझाडाकडे बघून बघितलं, पोलिस बिचारे चांगले होते, आमच्याशी छूट मायेने-आपुलकीने वागत होते.

त्या दोन पोलिसांनी थेट पोलिस चौकीतच आम्हांला नेले, काही बाही लिहून घेतले आणि त्यांनी शेजारीच असलेल्या एका मुस्लिम कुटुंबाकडे नेले आणि त्या मायाळू बाईने जबरदस्ती एकेक प्याला दूध पाजले, ती बाई, तिचे घर एकच खोली, पलीकडे शेळया, कॉंबडया, कुबट वास - -

धुकट, कोंदट, अंधुकसं घर, पण तिचं मन या स्वापिक्षा
हैकतीतरी स्वच्छ आणि मोठं बाटलं.

तेथून त्याच रात्री रिमांड होममध्ये आणले तेथे
श्री. कर्वेसाहेब सुपरिटेण्डेंट होते, त्यांनी जवळ घेवून चौकशी
केली रमेशाला खूप ताप होता, तिथे येताच त्याला
दवाखान्यात हलविले - - - तेथील स्टाफ बराच प्रेमळपणे
बागत होता, एकंदर हे स्कूल म्हणजे कांदी ना काही
तोटे-मोठे अपराध केलेली मुलं किंवा अनाथ मुलं इथे आणून
सोडली जातात.

श्रीराम रिमांड होम मध्येच राहिला, रमेशाला
शिवागु सदन पदूमपुरा येथे आणले, इथूनच त्याच्या ताटातुटीला
तुखात झाली मधून-मधून भेटत होते, वडीलांच्या भेटीला
बरोबरच जात होते. तो,

लेखिका सांगतात वडीलांना "मध्यवर्तीकारागृह,
औरंगाबाद" येथे ठेवण्यांत आले होते, तेथील वातावरण
आम्हां चिमुकल्यांना नवीन व गुदमस्त टाकणारं होतं,
वडीलांच्या भेटीला जायचं म्हणजे इतका आनंद व्हायचा.
त्यादिवशी तहान-भूक लागायची नाही, अभ्यास व्हायचा
नाही, पण त्यांच्या चांगल्या वागणुकीमुळे ते बाकी
...
कैद्यांचे मुख्य होते, अखेर कैदीच.

आम्ही भेटीला जातांना अटॅडंट बार्ड आमच्याबरोबर असायच्या, जेलच्या लोखंडी प्रचंड दरवाज्याला एक छोटासा बिंडी वरवाजा होता, तेथून आम्ही आत जात असू. आण्णा पलीकडून आणि आम्ही अलीकडून दोघांच्या मध्ये भरभक्कम लोखंडी जाळी, आमचे डोळे पुसायला त्यांची बोटेसुद्धा जाळीतून आमच्यापर्यन्त पोहचत नव्हती, कसले हे कायदे, कानून, जेथे चिमणापाखरांना बाप दिसत असूनही क्षणाभर देखील कृपात शिरता येत नव्हते, आमचा हा अतहाय्यपणा एका जेलरच्या लक्षात आला आणि त्याच्या काळजाला पाझर फुटला, वडीलांची व आमची भेट त्याने एकत्र घडवून आणली. आयुष्यभर खरंच कल्याण झालं, कोल्हापूरच्या छात्रालयामुळे, तेथील माणसामुळे, त्यांनी केलेल्या संस्कारामुळेच आम्ही घडलो, असा कबुली जबाबही त्या देवून टाकतात.

वडीलांना भेटण्यासाठी घर दिवाळी सुट्टीत जायचो, परंतु हा प्रवास पोलिसाबरोबर चालायचा, छात्रालयाच्या नायकवाड काकांना, तार्ड-बार्डना हे उटकलं, अखेर त्यांनी घ्यायला आलेल्या पोलिसा जवळ खरमरीत पत्रे लिहून दिलं. "आमच्या छात्रालयातील या मुली आहेत, कैदी किंवा गुन्हेगार तर मुळीच नाहीत, तेंव्हा त्यांना पोलिसामार्फत नेण्याची

बिल्कुल गरज नाही, ५ - - - बरोबरच त्यानंतर काकांनी आमहाला
औरंगाबादला झालून सोडले, पोलिसांबरोबर पुन्हा कधी
पाठविले नाही.

या विषयी असं म्हणावसं वाटतं की, विकार वगैरे निर्माण
झालेला बाप आणि त्यामुळे निर्माण झालेली ^{परिस्थिती} बस आणि त्यामुळे
कुटुंबाची वाहाहत झाली, पण त्यातून एक सुदैव म्हणूनच ही
मुलगी धबेयवादी लोकांच्या संगतीत वाढू लागलेली आपल्याला
दिसून येते.

समाज कल्याण खात्यातील शिशुसदनमध्ये कामाला
असलेल्या वसुंधरा देगामाने बाई त्यांच्या नावाचा कुतीचा एक
सुरेल-सुरेज संगम, आयुष्यात कित्येक संकटं - दुःख भोगली, ज्या
वयात संसार फुला-फळाला यायचा, तो फलण्याआधीच कोमेजून
गेल्या, पतीनिधनाचे दुःख पचविले आणि कंबर कसली, घरातील
कोणाच्याही बोलण्याकडं लक्ष दिलं नाही, मुलांना कांही वर्षांसाठी
अनाथाश्रमात ठेवणो, स्वतः प्रौढ शिशुणाच्या वर्गात जावून सातवी
पास केली, अटेंडन्सच वर्षांचं ट्रेनिंग घेतलं, या खात्यात काम करतांना
अनेक प्रकारची माणसं भेटली, स्वाभिमानाने निर्मळ चारित्र्याने
जगत असतांना बुभुक्षु समाजाने त्यांना किती बरे त्रास दिला असेल - - ?
पण बाई मोठी धीराची, नेटाची आणि नेकीची, कुणाचीही
पै कधी घेतली नाही, उपाशीतापाशी राहिली, पण कधी

कृष्णापुटे हात पसरले नाहीत, उलट त्यांचे हात पुटे झाले इतरांना आपलेसे करण्यासाठी, शिशुसदनमध्ये असतांना बाईचा आम्हांला खूप आधार. सुट्टीच्या दिवशी श्रीराम रिमांड होम मधून भेटायला पायचा, मग बाईचं त्याला घरी घेऊन जायच्या, घरात असेल ते पोटभर खायला घालायच्या, डोक्यावस्त्र, पाठीवस्त्र मायेचा, ओलाट्याचा हात फिरला की, खूप-खूप बरं वाटायचं, ह्या आदल्या जन्मी आपल्या आई किंवा मावशी वगैरे तर नसतील - - ? मनात घेऊन जायचे.

अशाच एका रविवारचा प्रसंग आम्हां भावंडांवरून कोणीतरी सहकारी काही वेडेवाकडे बोलले, दिवसभर दार बंद करून स्वतःला त्यांनी कॉडून घेतलं होते, लेखिका सांगतात मला कळल्यावर माझाही जीवज त्पांच्यासाठी भगमग करू लागला, काय करावे - - - ? कसे करावे - - - ? कॅव्हा जावे - - ? आणि अखेर संध्याकाळी त्यांच्याकडे गेले, पण बाईंनी दार उघडले नाही. - - - दाराला खटूनच गुडघ्यात मान घालून बसून राहिले, तेथेच झोप लागली.

त्यांनी दार उघडले ते माझ्यासाठी नव्हे तर त्यांच्या दूरवरून आलेल्या पद्मा कुलकर्णी नावाच्या मैत्रिणीसाठी. मला पाहताच हळूच उचलून त्यांनी आतल्या बिछान्यावर टाकले. त्या रात्री त्या जिवा-भावाच्या मैत्रिणी खूपच बोलत राहिल्या,

- १४ -

एकमेकींच्या सुख-दुःखाचा पाटा कथन करीत होत्या, बाईंच्या
 मागच्या बाजूच्या पांढ-या भिंतीवर बेपासून ते पावती निमकी
 पर्यन्तचे पाटे लिहून काढले होते, येईल त्याला सांगायच्या
 माझ्या इंदूनं हे लिहिलेत, त्यांच्या वागण्यांत क्षणभर राग
 टिकायचा, पण अनंत काळची मायाही असायची, आमच्याबद्दल
 अभिमान वाटायचा, पण काहींच्या नशिवात अडकून कष्ट लिहिलेले
 असतात, पण सतत हसतमुखाने त्या कष्ट उपसत असत, पुढे योगायोग
 असा की, माझ्या लग्नाचं बोलावणां जाताच, त्या धावतच आल्या
 माझं लग्न जैत माणासाग्रीच होते, त्यावेळचा त्या क्षणाचा
 आनंद लेखिका म्हणाते कुठल्याही फोटोग्राफरला कॅमेरात टिपता
 आला नसता, त्यांना झालेला, आनंद, फक्त मी जाणू, शकत
 होते, "पोरी, पोरी - - - - खरंच ग - - - - तू माझीच
 तिसरी लेक आहेस - - - - कशा कुठे आपल्या अणानुबंधांच्या
 गाडीबांधल्यात नाहीत नाही, पण आता मात्र समाजाने तुझ्या
 आमच्या पक्क्या गाठी बांधल्या आहेत, एका भोळ्या-भाबड्या
 आईचे आपल्या लेकीबद्दलचे आत्मियतेचे व कौतुकाचे बोल होते ते,
 दुसरे काय - - - ?

लेखिका म्हणाते मी दुस-या वर्गातून एकदम चौथ्या
 वर्गात जावून बसले म्हणाजे त्यावेळी त्याळडबल प्रमोशन म्हणात.

जर मुलाचा, मुलीचा अभ्यास चांगला असेल, वय जास्त असेल तर ही सोय कसून ठेवलेली होती, आ. गो. कामत सरांच्या चौथीच्या वर्गात जावून बसले, त्या वर्गाच्या रिती भाती किंवा आ. गो. ची शिस्त कोणाला माहित - - - ? खरं पारच कडक सर, पोरा-पोरीची व काढण्याची हिंमत नव्हती.

वाढदिवस म्हटलं तर विद्यालय नका, त्यांचा छाक्याच निराळा, ज्याचा वाढदिवस असेल त्याने नटून-थटून घायचे, सर्वांना छाउ घायचा, सर्व शिक्षकांना नमस्कार करायचा, वर्गातल्या तिच्या मैत्रिणीने का मित्राने तिच्याविषयी पाच-सहा शब्द बोलायचे, मग अशाबेळी भांडखोर पोर-पोरी मुद्दामच तिच्या गुणारैवजी अखगुणावर बोट ठेवायचे व वाढदिवसाच्या आनंदावर विरजण पडायचं, घातून एक मात्र फायदा झाला, पालकांना आपला मुलगा-मुलगी शाळेत नेमके काय करतात, हे कळायचं, यादृष्टीने ही पध्दती पार महत्वाची आहे, सर्वात शेवटी कामत सर त्या मुलाचे/मुलीचे तोंड भल्ल कौतुक करायचे, पाठीवस्त्र हात फिरवायचे, सर बोलले म्हणजे वर्गाचा मानसिक तणाव कमी होवून जायचा, शिस्त लावावी तर कामसरांनीच.

कामतसरांनी एकदा लेखिलेला सांगितलं, परवा तुम्हा वाढदिवस आहे, वाढदिवस तर दूरच - - काय करावं, कसं करावं, सरांना

सत्यस्थिती ऐकवण्याची हिंमत नव्हती, आमचा उत्साह म्हणाजे
 छात्रालयाच्या अधिका भिडताईना घेतले व सर्व सांगितले, श्री/
 अहो काय आश्चर्य चमचम करणारा परकर पोलका घालायला
 दिला, वेणीत पुलांची माळ माळली, गळ्यात मोत्यांची माळ
 घातली, कानातले घातले, माझे सर्व झुपच पालटवून टाकले,
 बाई म्हणाल्या, "पहा बरं काही मस्त दिसते, आमची पोर.
 कोणा म्हणेल हिला छात्रालयाची ?" वर्गात देण्यासाठी
 लिमलेटच्या गोळ्याही त्या घायला विसरल्या नाहीत,
 छुप जणींनी कौतुक केलं, त्यावेळी कामसूत्रांना समजलं मी
 छात्रालयात रहाते, ते मला फारसं कधी रागावलेच नाहीत, पण
 एकदा एका परीक्षेत गणितात नापास झाले म्हणून आकाबाई
 अशी पाठीत घातली की, दोन दिवस हालचाल करता आली
 नाही, तर रागबायचे, मारायचे पण नंतर प्रेमही तेवढंच करायचे,
 त्यांच्याबद्दल मुलांच्या मनात आदरयुक्त प्रीती होती, श्री/
 सिंधुताई कुंभोजकर, वर्धमाने बाईंनी पण सतत ताड केले,
 असे हे शाळेचे दिवस रमणीय आनंदी होते.

नंतर ताराराणी विद्यापीठ, बालवर्गापासून ते महाविद्या-
 लयापर्यन्त शिक्षणाची सोय असलेली ही संस्था त्यामध्ये उषाराजे
 हायस्कूलला प्रवेश घेतला, सुंदर, सुसज्ज भव्य शाळा अभिमान
 बाटावा अशी, प्रांगणातच घोडयावर बसलेला ताराराणीचा
 पुतळा, मैदानात उतरण्यापूर्वी मोठा दगडी प्रचंड असा चौधरा.

दर शनिवाशी सारा वाधुंद वाघासह उभा रहायचा . गुप्तेबाई
ध्वनीक्षेपकावळ आदेशा सोडून लागल्या की पुरा आसमंत हादरून
जायचा, आलेले पाहणे आमची क्वायत पाहून, समूहगीते रेकून म् ।
स्तंभित व्हायचे, तर कधी मोठमोठी बक्षिसे देवून जायचे.

वि. बा. शिरवाडकरांची "गर्जा जयजयकार क्रांतीचा- - -"
रेकली, "मृत्युंजयकार" शिवाजी सावंतांना पाहिले, रणजित
देसाई, वसंत बापट, व्यंकटेश माडगुळकर एक का अनेक लेखक --
कवींना पाहण्याचे भाग्य तेथे लाभले, खरोखरच केवटा मोठा
४ ब्रॅवा - - - जो पुढील आयुष्यात सदैव पुरेल खवटा या शाळेने
दिला.

लेखिका सांगते, वयाच्या सातव्या वर्षी कोल्हापूरच्या
छात्रालयात गेले ते, १७-१८ वर्षांपर्यंत तेथेच राहिले, आम्ही
कोर्ट कमिटी चार मुली, रिमांड होमच्या अनाथ मुली म्हणून
तेथे आलो, याचे वर्णन करतांना लेखिका म्हणतात - डॉकमध्ये
आले, आणि साडीतच बाहेर पडलो, हे छात्रालय म्हणजे मुलींच्या
दृष्टीने फार मोठा तुरंगच वाटत होता, छात्रालयातील नियम,
वळण कठीण वाटले तरी ते त्यांच्या फायद्याचे आहे, हे
समजून उमजून घेणा-या मुलींनी आपल्या आयुष्याचे सोने केले.
याचे सर्व श्रेय या संस्थेचे मूळ संस्थापक कै. प्रभाकरपंत कोरगांवकर

यांनाच दयावे लागेल, त्यांनीच स्वतःच्या दानगूर वृत्तीमुळे
 व शिक्षणाचे महत्त्व जाणल्याने मुलींना नि विशेषतः हरिजन,
 मांग, महार, दोर, चांभार, मुलींसाठीच हे वसतीगृह स्थापन
 केले.

वसतीगृहाच्या बॉर्डन शारदाबाई गायकवाड पांडे-या
 शुभ्र काठापदराच्या साडीत त्या नेहमीच असायच्या, शारदाबाईचा
 आख्याच मोठा विचित्र. प्रत्येक मुलगी त्यांना मार्हित होती, ही
 टापटीप, जिकडच्या तिकडं सगळं सामान ठेवावं लागायचं.
 दंगा करणा-या, वा प्रार्थना बुडविणा-या, लवकर न कुठणा-या
 मुलींना शिक्षण म्हणून भांडी घासायची, अस्सब झाडांना पाणी
 घालायचे, जितका गंभीर गुन्हा तितकी गंभीर शिक्षा तेंव्हा
 ही अशी शास्त शारदाबाईची.

स्वयंपाकाच्या बाबतीतही पाळी ठरलेली असायची,
 कोणातीही तक्रार न करता सकाळी दहापर्यन्त स्वयंपाक
 तयार असायलाच हवा, प्रार्थनेत व्यत्यय आलेला बाईंना
 बिल्कुल अपत नसे, प्रत्येकीचे जेवणाचे ताट स्वच्छ असले पाहिजे.
 इतर ठिकाणाच्या मानानं अन्न भरपूर व सकसही असायचं.
 पण शारदाबाईचा का कुणास ठावूक, पण अखेरपर्यन्त
 माझ्यावर रोष होता, असे लेखिका म्हणाते, लहान व
 काम चुकार मुली माझ्या मदतीला देत, आणि सणावारांला
 मुद्दामून माझी स्वयंपाकाची पाळी लावायच्या त्वांमुळे

आज मी व माझ्या चार माणासांच्या संसारात जेंव्हा केंव्हा
पुरणाचा स्वयंपाक करते, तेंव्हा छात्रालयाची आठवण
झाल्याखेरीज रहात नाही.

आणखी एक आठवण सांगतात - - - शारदाबाईचा व
काकांचा मानसपुत्र डॉ. दशरथ जाधव यांचा मुलगा म्हणजे
शारदाबाईचा नातू जयंता बाई काकाकडे होता, अगदी छान
गुटगुटीत शारीर्यष्टीचा जयंता शाळेच्या युनिफॉर्ममध्ये टी. व्ही.
बरील जाहिरातीतल्या पोरानारखा दिसायचा. बाई त्याला
बोर्डिंगच्या अगदी ठराविक मुलीबरोबर खेळू घायच्या.

जयंता जेवतांना कधी-कधी फार मजा करायचा . बाईंनी
त्याला दोन-चार घास खायला घातले की, तोंडातला घास
तोंडातच, गप्प - का रे जया , काय झालं ? खाकी रे - -
मग त्यानं तोंडातला घास पचकन थुंकावा आणि बाईंकडे
बघूनरडच्या सुरात म्हणावे, "बाई ग, मला त्या प्रेमाच्या
नाकातला शोंबूड दिसतोय - - मला नको आता जेवण - - ?"

तर असा हा लहानसा पण खोडकर जयंता आम्हा
मुलींना फारच आवडत होता, बियारी प्रेमा त्याच्यामुळे एक
टिंगलीचा विषय झाली होती, जयंता कशका-बाईंच्या प्रेमाच्या

सावलीत वाटला, काका प्रसंगी त्याच्याशी कठोर वागले, किड्या मुंगीला घाबरणारा जयंता आज सुत्कृष्ट सर्जन झाला आहे, तेंव्हा मला तो लहानपणीचा अबोध निरुपाय छोटासा जयंता आठवतो.

दिव्याजीच्या सुट्टीतील एक आठवणा - सहामाही परीक्षा संपल्यानंतर मुली आपापल्या घरी जायच्या. प्रत्येकीला "घर" होतं, आम्ही कोर्टकमिटेड मुली निरुत्साही, दुःखी व्हायची. कारण आम्हांला "घर" नव्हतं, मग प्रेम, जिव्हाळा, थेंपार कुठून ? स्वयंपाकाच्या आजी सस्बाईही आमच्या सारख्याच होत्या. कोडिंगमध्ये मुलींच्या बाबतीत घडतं ते किडू-मीठ लावून बाईना सांगणा-या या सरु आजी. बाईच्या नावडत्या मुलीपैकी मी एक होते, पण मी डॉक्टर काकांची लाडकी होते, वाचायला पुस्तके देणो, भावांना पाठविण्यासाठी पोस्टकार्ड, पाकीटे द्यावे, पेन-पेन्सिली द्यायचे, वेळोवेळी अभ्यास विचारायचे, प्रगतीपुस्तक पहायचे आणि वांगले मार्क्स पडलेले असले तर ऋगेच बक्षीसही द्यायचे, हे मात्र फक्त लेखिका म्हणाते काका नि माझ्यापुरतेच रहायचे, काळजी वाहणारे व घेणारे आजही त्यांच्यासाठी जीव सारखा धाव घेत असतो, आणि मग वाटू लागते, रक्ताच्या नात्यापेक्षाही ही आपुलकीची, जिव्हाळ्याची नाती खूप-खूप मोठी आहेत.

एकदा असेच झाले, दिवाळीचे सर्व पदार्थ मोठ्या उत्साहात केले.

दिवाळी दोन-चार दिवस पुढे आढे तोपर्यंत हे सर्व पदार्थ कोठीघरात कुलुपात. सुट्ट्यांमध्ये मात्र जेवण वेळेवर मिळत नसे. आम्हां भुकेल्या मुलींना समोर अन्न असूनही जाता येत नसे. काही बोलण आपसांतल्या आपसांतही त्याची चोरी होती. त्यापेक्षा भूक मारून बसलेलं काय वाईट. एका वेळेला नाही मिळालं तर थोडंच मरणारय आपण. स्वतःच स्वतःची समजूत घालायची नि गप्प राहायचे.

लेखिका म्हणतात - आमच्यापैकी एक जरा वस्ताद होती. तिनं आजीला त्यादिवशी छूप गुळवलं, तिला खुश केलं. म्हातारी खुशीत आली मग तिनं, मी आणि आजीनं फराळातील अनारसे बाजूला काढले. अनारसे गारही होऊ दिलं नाही. गरमच पुडा पेटित ठेवून दिला. मात्र ते अनारसे छोण्यासाठी आम्हां तिघींनाही काही एकत्र घेता येईना आणि केलेल्या चोरीचा पडशा पडेना. मनही फार भिन्न होतं. कुणी पाहील का ? पेट्टी उघडील का ? आपण चोरी केली पोट्यासाठी, -----ही स्वतःचाच राग घायचा. पण दुसरं मन लगेच म्हणायंच , तू तरी लहान अहवेस. पण त्या आजी बघ, त्याही त्या चोरीत सामील आहेत की ? आणि एके दिवशी पिशवी काढून आजीकडे दिली तर सगळ्या अनारशांना बुरशी आली अ होती. अडेर तो पुडा कोठीघराच्या मागच्या भिंतीतून पलीकडच्या शेतात फेकून दिला. चोरलेल्या अनारशांची अशा प्रकारे वाट लावली.

"समाज कल्याण" - समाजाचे कल्याण. ज्या समाजात राहतो, अशा समाजातील तळागाळातील लोकांचे, अनाथ मुला - मुलींचे, निराधार स्त्रियांचे अशा सर्वांचे कल्याण करून त्यांना मार्गी लावणारे जाते. ज्या कोणी ही प्रथम

योजना काढली असेल ह्याला आमच्या सारख्यांनी आमच्या देवहा-यात-
 च ठेवले पाहिजे, पण आता - - - - जेथे हक्काबद्दल न्यायाची
 बाजू घेणारी न्यायदेवताच नाहीशी झाली, मग या अनाथ
 पोरक्या बालकांनी कोणाच्या तोंडाकडे पहायचे ? निदान आम्ही
 मावंड तरी याच समाज कल्याण खात्यावर पोसलेलो आहोत,
 त्यांनाच नावे कशी ठेवावीत ? असे लिहिणे म्हणजे खाल्या
 थाळीतय छेद केल्यासारखे होईल ना! तरीही मी लिहिणार
 आहे, मला या समाजकल्याण खात्यातील कांही माणासांनी
 कसं वागवलं, त्यातील कांही चांगल्या माणासांनी मायेचं
 पांघरणा घालण्याचाही प्रयत्न केला, पण मला दिसलेली, मी
 पाहिलेली अनुभवलेली ही माणासं कांही चांगली, काही वाईट
 होती, ज्यांच्यामुळे मी आयुष्यातून रूप सावधानतेनं वागायला
 शिकले.

लेखिका म्हणातात त्यापैकी एक म्हणजे बालकल्याण
 गृहाचे कर्वसाहेब, त्यांच्या शब्दा-शब्दातून माया पाझरत
 होती, हजारो मुलांना पित्या समान, अंतर्बहिर्गुणभूत
 कर्वसाहेब व बाई, अनाथ मुलांना मनभर माया देणारं
 अरंबुरं प्रेम हवं, असतं ते या पितृ-मातृस्थानी असणा-या
 दोघाकडून मिळालं होतं.

बालकल्याण गृहाच्या सुपरिन्टेडेंट वसुमती पेंडारकर कुमारिकाच होत्या, पण मातृत्वाचा अनुभव फक्त जन्म देवूनच अनुभवता येतो, हे त्यांनी खोटे ठरविले होते, प्रत्येक मुलाचं नांव पाठ होतं. त्यांना ही जाणीव आपलेपणातून येत असते.

पेंडारकर बाईंच्या जागी सरोज चिटणीस, पण त्यांच स्वतःचं एक वेगळं विश्व होतं, प्रत्येक मुला-मुलीवर जातीनं लक्ष ठेवून व्यवस्थित फाईल करून पुढील आयुष्याच्या दृष्टीने त्याला-तिला कुठे पाठविता येईल का ? - - - - हा विचार करून वरिष्ठांशी बोलून मगच पुढचे पाऊल उचलत, निःस्वार्थी - अनाथ पोरावर पोटच्या पोरासारखी माया करणारी माणसं समाज-कल्याण आत्याला नकोच होती, त्याचा परिणाम असा झाला की, मानसिक त्रासामुळे त्यांनी अखेर या आत्याला राम - - राम ठोकत, अधिकारीच जर कामचुकार असला तर ~~आलची काम करणाऱसी मंडळीही आपोआप कामचुकार असला तर आलची काम करणारी मंडळीही आपोआप कामचुकार बनतात~~, आज कोणाच कोणाला ओळखत नाही.

फक्त स्वतःचीच बघणारी माणसं जमा झाल्याने, त्या अनाथाश्रमातील पोरं अधिकच अनाथ आणि पोरकी झाली. त्यांना जवळ घेणारे, पाठीवरून फिरणारे हार्तचं गायक झालेत.

सरकार छुम कांही चांगल्या योजना राबविते, त्यांच्या कल्याणाचं पाहते, पण या अनाथांचं कल्याण होणार का ? कल्याण होतंय, जरूर होतंय पण कोणाचं - - - - ?

यावलून स्वतः स्पष्ट होतं की, स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रुटाचाराचं दर्शन घडतंय, अधिकारी बदलत गेले, त्याचेच हे दुवे मिळत जातात.

त्याकाळी त्यावेळी दिवाळीत लावलेल्या पणत्यांचा मांगल्यमय उजेड केव्हाच पिवला, सगळीकडे दाट काळाकुट्ट अंधार वाटलाय - - - - या अंधारात चाचपडणा-या पोरांसाठी योग्य रस्ता दाखविण्यासाठी खोदी नवी पेंढारकर वा दळवीबाई हातात तेवती पणती घेऊन घेणार का ?

लेखिका पुढे म्हणतात - कोल्हापूर हून अकरावी पास होवून आगले, अठरा वर्षे पूर्ण झाली नव्हती म्हणून समाज कल्याण खात्याच्या बी.सी. होस्टेलला पुढील शिक्षणासाठी पाठविले, या खात्याचा नियमच तसा आहे की, अठरा वर्षे पूर्ण झाली की, बोर्डिंगातून काढून देतात, जा कुठेही शिका वा नका शिकू. आमची जबाबदारी संपली. आणि हे खाते हात सोडून रिकामे, इतकी वर्षे बंदिस्त राडिलेल्या मुलींना तेथून बाहेर पडल्यावर आकाशा मोकळं वाटू लागतं, पण त्यांना

- २५ -

त्यावेळी जाणीव नसते की, या आभाळात महाभयंकर झोच्या मारणारी गिधाडेही आहेत, जर दिसायला बरी असेल तर, अशा कांही नजरा स्वांगावज्ज भिरभिरतात की, विषारी नाग वळवळावेत. त्या म्हणतात - औरंगाबाद येथील बी. सी. वसतीगृहात मी असतांना त्यावेळेचे विरोधी पक्षनेते रा. सु. गवई वसतीगृहाला भेट द्यायला आले आपले गा-हाणो ऐकतील म्हणून मध्येच उभी राहिले आणि धीटपणे प्रश्न विचारले.

"साहेब तुम्ही आमचे आहात का ?"

"हो"

"तुम्ही आम्हांला लहानपणापासून आतापर्यंत शिक्षिलंत, आता मी दोन-तीन वर्षांत अठरा वर्षांची होईन, अठरा वर्षांनंतर कुठं जायचं ? आम्हांला कोण काम देणार ?" मला दोन वर्षांनंतरच आजच समोर दिसतंय, आमचा बाहेरच्या जगाशी कांहीही संबंध आलेला नसतो, अशावेळी आम्हांला सरळ हाकलून देत जा, कुठेही म्हणून. आणि त्यांनी माझी पुढील शिक्षणाची सर्व सोय केली, तो प्रश्न खरं तर माझ्यापुरता सुटलेला होता, पण मांडला होता स्वांसाठी.

असाच एक प्रसंग - विभागीय समाज कल्याण अधिकारी निकमसाहेब सतत कांहीतरी शोधणारे डोळे, फारसे व्यक्तिमत्त्व

क्ति/क्ष

कांही ना काही निमित्त काढून सतत मुलींच्या होस्टेलपाशीच घोंटाळणारे, पुन्हा-पुन्हा येवून हिच्याबद्दल विचारतात, हे नंदाताईंनी पाहिले, तेंव्हा त्यांनी सांगितले की, ही आण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे यांची मानसकन्या आहे, त्या लेखिकेची बाजू जास्तीत-जास्त सुरक्षित करत होत्या, पण हा गृहस्थ मात्र दोन-चार दिवसाला वसतीगृहात चक्कर टाकायचा.

नंदाताईचे मिस्टर पी.एस. कांबळे म्हणाजे मुलीचे बापू. माणूस सज्जन, सरळ, स्वभावाचा, पण निकम साहेबांमिी नजर कांही चांगली नव्हती, सतत पाठलाग करीत होता, लेखिका म्हणातात, उघा आपल्याला वसतीगृहातून काढून दिले तर काय होईल, या भीतीपोटी मी एक अक्षरही बोलत नव्हते, तसे त्यांनी जाळ्यात पकडयाचे अनेक प्रयत्न केले, पण मी कांहीही कारण सांगून सटकत गेले.

त्यावर्षी दिवाळीची सुट्टी दर्यापूरला साजरी केली, आणि वधवितुल्य माणसाच्या पितृप्रेमाने भारलेली मी आण्णांना भेटण्यासाठी नांदेडला गेले, आण्णांनी विचारपूस कित्येक वर्षांनंतर श्रीरामबरोबर बोलण्याचा योग आला, तेाच निकमसाहेब तिथे कसे कोठून आले कोणास ठाऊक ?

आण्यासाहेबांना स्वतःच स्वतःची ओळख करून दिली, आण्यांच्या पायाला स्पर्श करून चक्क लोंटांगणाच घातलं, किंबस वाटली, घृणा वाटली का ? कशासाठी खटी लाचारी म्हणाते मी ? मला तशात हसूही आलं, पण मी दाखलं नाही, आण्या गप्प. उघा सकाळी जातवेय औरंगाबादला, इंदू तू कधी येणार औरंगाबादला ? " ती दुपारनंतर निघणार होती, पण आपली गाडी असेल तर येईल ती तुमच्याबरोबर सुरक्षित सोबतही होईल तिला " आण्या बोलले.

ज्यासाठी घाबरत होते, तेच समोर वाटून ठेवले, मी सुरक्षित होते की असुरक्षित ? पण आण्यांना मी कसे पटवून देणार होते ? माझी त्यावेळी दुर्बलता होती, आण्यांना नमस्कार केला, रडतच मी श्रीरामचा निरोप घेतला, जीपमध्ये मागे बसायला लागले, तर साहेबाने पुढेच बसायला लावले.

गाडी पुढे-पुढे पळत होती, दसपट वेगाने मन मागे धावतच होते, त्यामुळे शोचारी बसलेला साहेब काय बोलतोय ते समजत नव्हतं, अचानक खांद्यावर हात पडला, स्वप्नातून जागी व्हावी, तशी आडकनू जागी झाले "कसला विचार चाललाय ? वाईट वाटलं का मी आणलं म्हणून ?" एक ना अनेक प्रश्नांची सरबत्ती सुरु केली, निदान औरंगाबाद येईपर्यन्त गुलाब मुळे मला उगीचच आत्मबळ आल्यासारखे

वाटत होते, त्यांच्या गाडीनं रूढ बदलावा, यासाठी मी विचारले, मी तुम्हांला एक छान गोष्ट सांगते रेकणार का ? पुस्तकाचे नांव "सीमांत" लेखिका निर्मला देशपांडे "भारत-पाक फाळणीच्या सत्य घटनेवर आधारीत ही कहानी आहे. "सीमांत" मधल्या नायिकेचा रणचंडिकेचा अवतार मी जेव्हा सांगितला तेव्हा त्या माणसाला काय वाटले, त्यानंतर मात्र त्या गृहस्थाची माझ्याकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली, त्यांनी आणखी एक जाळं माझ्यावर टाकून पाहिले. वॉर्डन नंदाताईची त्यांनी समजूत घातली अभ्यासक्रम संपला आहे. तेव्हा तिनं रोज दुध वाटप केंद्रावर जावं, तासभर काम करावं नंदाताईना काय वाटलं कुणास ठाऊक त्या "हो" म्हणाल्या, हा माणूस मात्र बोलायचे, भेटायचे निमित्त कसून वेड लागलेल्या माणसासारखं जिपमधून तो मंदिरासमोल्न चकरा मारायचा, घातून मात्र एकच झाले माझी बदनामी झाली. शेवटी आणणांना बोलावून घेतले घडले ते सर्व सांगितले, निकम नावाचा हा प्राणी समजून कल्याण खात्याला कलंक आहे, याची स्वानाच जाणीव झाली.

हा प्रसंग वाचतांना स्त्रीकडे पाहण्याची समाजाची विकृत दृष्टी लक्षांत घ्यावयास हवी, प्रतिष्ठीत पुरुषादी अशी संधी गमवायला तयार नसतो, स्त्री म्हणाजे उपभोग्य वस्तू

अशा जगाविषयी स्त्रीला तिरस्कार वाटला नाही, तरच नवल.

जवळ सरांच्या घरी १०-१५ दिवसांसाठी रहायला गेले.
एक हक्काचं, भावाचं घर म्हणून समाज कल्याण खात्यात
रिमांड होममध्ये शिकवायला होते, आमची कथा ऐकून
कदाचित त्यांना दया आली असावी, घरात आई-वडील, मावशी,
मेडिकलचं शिक्षण घेणारा लहान भाऊ, पत्नी व चार मुलं व
कॉलेज सुरू होईपर्यंत होस्टेल मध्ये उघडल्याने माझी एक भर.

जवळसर मितभाषी, सरळ, साधे लहान भावाने
डॉक्टर व्हावे, म्हणून वाटेल ते कष्ट करायला तयार असलेले,
वाड्याच्या मधल्या भागात छोटंसं मंदिर आहे, त्यात
कोणाच्या देवाची मूर्ती आहे हे आजपावेतो माहित नाही, ही
अशा या देवासमोर सरांची मोठी माय हिरवं लुडं नेसून
केस मोकळे सोडून बसलेली असायची, वाड्याच्या बाहेर स्त्री-
पुरुषांच्या रांगा बाहेर असायच्या, तिच्या अंगात येवून ती
छुमू लागायची एकेक प्रश्न विचारले जायचे, हे सर्व प्रश्न बहुतेक
संसारिक अडी-अडचणीचे, दुःख निवारणावर विचारलेले असल्याने
वर्षातून एकदा येणारा हा उत्सव घरात नैवेद्याच मांसान्न शिजवलं
जायचं. देवासमोर नारळांचा, उदबत्यांचा, धूर धूप दिपाचा
सहस्रसं सगळं वातावरण देवालयमय होवून जायचं.

स्कंदरीत आजही वैज्ञानिक युगात मनुष्य, अंधःश्रद्धेच्या आहारो जातांना दिसून येतो, ह्या अंधःश्रद्धेला नष्ट करण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झाले पाहिजेत.

आता आण्णा नाहीत, छोटी माय नाही, मोठी माय अंधणाला खिल्ली आहे, पोरं मोठी झालीत, साथीभुधी, फारशा श्रीमंत नसतील पण त्यांच्या मनाची श्रीमंती केवढी मोठी, घरातील माणसांनी घरातील "घर" पण कायम ठेवलंय, प्रसन्नता ठेवलीय, लेखिका म्हणते - जी माझ्या सारख्यांना व बाहेरच्यांना भुद्धी सदैव प्रसन्नता देवून जाते, घरी गेल्यावर थोडावेळ का होईना "माहेरी" जावून आल्याचे आत्मिक समाधान मिळते, या समाधानापेक्षा अन्य कोणातं सुड मोठं असतं - - - ?.

पुण्याला श्री सत्य नारायण गोरंका यांचे मनःशांतीचे शिबीर होते, कोणते सुचविले आण्णा ते पटले ली, आण्णा ते प्रत्यक्षात आणाल्याशिवाय रहात नसत, आण्णा लेखिकेला घेवून तेथे गेले, "तुही आमच्या लोकां हा नवा अनुभव अनुभवून बघ पाहू कोणांना कितली मनःशांती लाभते ती."

- ३१ -

हया शिबीराला भारताच्या कानोकोप-यातून विविध जाती-धर्माची मंडळी झाली होती.

"ओम मंगल भवतु" या गोरंकाजीच्या आवाजाने सभागृहात एक वेगळेच शांततेचे वातावरण निर्माण होई. लेखिका म्हणते, मी ही विपश्चिनेला सुखात केली - - पण छे - - - मन खटं चंचल होतं की पाहता-पाहता ते कुठच्या कुठं भरकटून जायचं, त्या मनाला बांधून ठेवणं म्हणजे फारच कठीण काम होतं, मनाच्या एकाग्रतेसाठी - - - कळत होतं, पण वळत काही नव्हतं, अस्वस्थ आणि अस्वस्थ. मनातल्या मनातच स्वतःवर हसलं - - - कीच आली स्वतःची. अरे मना, खट्टी साधी गोष्टी जमू नये.

आणि अ-या अथनि विपश्चिनेला सुखातई झाली होती, ती शेवटचे दोन-चार दिवस शिबिर राहिल्यावर, हळू-हळू शरीराबरोबर मनही एकाग्र झालं, आत्मिक समाधान, आनंद मिळाला. खाद्या द्रव्ये प्राप्तिसाठी सर्वस्व पणाला लावले की, पण हे आपल्या हातीच असतं, हे तेंढहापासून उमगलं, गोष्ट तशी इतरांसाठी साधीच होती, पण स्वतःसाठी, फार मोठं प्रश्नचिन्ह होतं, पण हा अनुभव पुढे अभ्यासाला व अन्य संकटसमयी कामाला आला.

१९६४-६५ या हिंदकन्या छात्रालयातील मोठ्या आवारात
 ७०-७५ मुली सायंकाळच्या प्रार्थनेला बसलेल्या आणि समोरच्याच
 व्हरांड्यात ती, दादा धर्माधिकररी, मामा क्षीरसागर, आण्णासाहेब
 सहस्त्रबुध्दे, बाबा रेडीकर व आचार्य भागवत, प्रभाकरपंत कोरगांवकर
 ही सर्वच समाजवादी स्वार्थी मंडळी हिंदकन्यात येत असत.

वर्धा नागपूरच्या तुलनेत कोल्हापूर हे अतिशय थंड ठिकाण,
 म्हणून विभ्रंतीलाच आण्णा तेथे येत, आण्णांची जसजशी
 ओळख होत गेली, तसतशी आण्णांबद्दल वाटणारी भिक्ती
 निघून गेली, आण्णांचा मुक्काम तेथून हलणार म्हटले की, छुप
 वार्ड वाटायचे ते लेखिकेला म्हणायचे तू अजून थोडी मोठी हो,
 म्हणाजे मी तुला बरोबर नेत जाईन.

१९७०-७१ ला एस.एस.सी. प्रथम श्रेणीत पास झाल्याबरोबर
 नंतरची सर्व शिक्षणाची जबाबदारी आण्णांनी उचलली आणि
 आण्णांच्या सहवासात त्या आता अधिक काळ राहू लागल्या.
 आण्णांचा स्तत प्रवास सुरु असे, मुक्कामी हजारो कार्यकर्ते
 मार्गदर्शन घ्यायला विचारायला येत ते अगदी शांततेने नीट समजावून
 सांगायला, एखाद्या दुर्घट प्रश्नाचे प्रत्यक्षात रचनात्मक कार्यात स्वांतर
 करीत.

त्यांना विशेष आवड गीतीची होती, कधी-कधी मूडमध्ये म्)

येत, मग स्वातंत्र्याच्या एकेक चिंतनरारक कथा सांगत, असाच एक अनुभव १९४२-४४ चा काळ, आण्णा भूमिगत होते, भूमिगत राहून बरेच काही उद्योग करीत, त्यातलाच तो हातबॉम्ब बनविण्याचा - - - - त्यात ते कसे सापडले, इंग्रजांनी त्यांचा पाठलाग सुरू केला, इंग्रजांना चुकविण्यासाठी त्यांनी धावती ट्रेन पकडली, पण कसेच, तिथेही दुर्दैव समोरच इंग्रज अधिकारी, पुन्हा धावत्या रेल्वेतून उडी मारली आणि काय ? पाय रेल्वेच्या फटीत अडकला, सारा देह आली घासत-घासत एक-दोन मैल फरफटत गेला, आजपर्यन्त त्यांच्या पाठीवर त्या उभ्या झुगा होत्या, लेझिका म्हणाते, मी त्यांच्या पाठीला तेल लावी, तेंव्हा ती आठवण होई, अगदी अंगावर शहारे येत.

आण्णांना व्यायाम, पोहणां, फिरणां रूप आवडे, ७६-७५ च्या वयातही ते सर्व प्रकारची आसने प्राणायाम करीत, त्यांचे शरीर लहान-मुलासारखे लवचिक होते, त्यांच्या बरोबर फिरायला जायचे म्हणाजे आपलीच परीक्षा.

पावसाळ्याच्या दिवसात त्यांना अस्थम्याचा त्रास अधिक होई, आता तीन-चार वर्षांत त्यांची तब्येत नेहमी बिघडायची, शारीरिक बेदना, कष्ट त्यांना व्हायचे, पण चेह-यावर उदासिनाता, दुःख कधीच आमहांला दिसलं नाही. म्

लेखिका म्हणते - त्यानंतर आण्णांचे मला पत्र आले, मी त्यांना वर्धाला जाऊन भेटले, आण्णांच्या पत्रानंतर त्यांची माझी दोन दिवसांकरता भेट झाली, आता त्याचे केवढेसमाधान वाटते आणि तुम्हांला भेटले तेंव्हा वाटलंय ना नव्हतं, तुम्ही आम्हांला एकदया लवकर सांडून जाल - - म्हणून - - - खरोखरच आण्णा खरंच वाटत नाही, तुम्ही आम्हांला, तुम्ह्या हजारो पोर्या-पोरींना, पोरके कसून गेलात - - - नाही, तुमचे मायेचे शब्द आम्हांला मिळणार नाही. तसून पुस्तक असूनही स्त्रीचं ममत्व दिलंत, संन्यासी असूनही संसा-याची भूमिका जीवनात अखंड जोपासली, कठीण कठोर प्रसंगी पित्याची जबाबदारी पार पाडलीत, आणि कित्येकांचे संसार उभे करून दिले, असे हे दिवस आजही आठवतात.

जेंव्हा बोर्डिंगांत चोरी होते, छात्रालयातील शोवटचे वर्ष त्यावेळी अकरावीला मॅट्रिक होती, अर्वात मोठी संस्था म्हणजे अकराजणी मॅट्रिकची परीक्षा देणार होती, छात्रालयाचा शंभर टक्के निकाल लावण्याचा निश्चय केला होता, लेखिका म्हणते, आम्ही ज्यावेळी अभ्यासाला बसत असून त्यावेळी मला जणू सर्वांची अलिखित गटप्रमुख म्हणून मी अभ्यास घ्यायची, अभ्यासकाला अनेक खुबी, छात्रालयाच्या, /सा

पटकन लक्षात येईल, अशा कल्पना मी स्वर्ना सांगत असे.

आणि एके दिवशी कृष्णाच्याही ध्यानीमनो नसतांना सर्व मुली झोपी गेल्यावर बोर्डिंगात चोरी झाली, त्यामध्ये पितळी पाण्याचा पिंप, तांड्याचा पिंप, भिंतीवरील घडयाळ इ.

सामान चोरीला गेले, पण मुलींच्या मनात चोराची भिती बसली, त्यात अकरावीच्या परीक्षा अभ्यासाचा मुडही नव्हता, या दरम्यान छूम अभ्यास झुडाला, चोरी झाल्यावर पोलिस चौकीत रिंतसर शी नोंद झाली, बाराव्या की पंधराव्या दिवशी मुद्देमालासह चोर सापडले, चोरी गेलेल्या सर्व वस्तू परत मिळाल्या, पुन्हा सापडले, चोरी गेलेल्या सर्व वस्तू पुन्हा ते घडयाळ, तो लाईट आणि आम्ही अकराजणी, पुन्हा रहाट गाडगं सुरु झालं परीक्षा दिली आम्ही सर्वजणी पास झालो, अडाणी सख्याईनाही ते कळलं होतं की, "माझ्या समद्या पोरी पास झाल्याला, लई बेस झालं रं देवा, महय गा-हाणां देवानं रेकिलं, समद्या पोरी त्यानं पास केल्या नव्हं - - - ? " देई [देवी] अंबमाय, तुला किलुभर पेटं दिईन बरं.

१९६४-६५ चे साल हिंदकन्या छात्रालयात

वसतीगृहाच्या आवारात सायंकाळच्या प्राथीसाठी बसलेलो होतो, आणि समोरच्याच व्हरांड्यात सर्वांदयी सर्वच मंडळी

बसलेली, छात्रालये काढून गरीब मुला-मुलींची आयुष्ये त्यांनी उभी केली, वर्षातून एकदा मे महिन्यात त्या सर्व स्वर्गदयी, गांधीवादी लोकांचे शिबीर प्रभाकर पंतांच्या इच्छेनुसार छात्रालयात घेत असे, या सर्व गांधीवादी व स्वर्गदयी मंडळींनी वातावरण त्यांच्या गहन विख्यावर चर्चा व्हायची, मुली नसल्या तरी एक वेगळेच वातावरण चर्चा व्हायची, मुली नसल्या तरी एक वेगळेच वातावरण निर्माण व्हायचे, कोर्ट कमिटेड सात-आठजणी त्यांच्या सेवेला तत्पर असायच्या.

लेखिका सांगते मला अजूनही आठवते एकदा अशाच शिबीरात एके सकाळी मी हाताची मूठ भस्म हावरटासारखी घेतली, ती बायलकडे निघाले दात घासायला, इतक्यात समोसून स्नान करून मामा आलेले, मी धाडकन मामांच्या अंगावर जावून आपटले, भीतीने गाळण उडाली मामांनी मला जवळ घेतले, अगदी प्रेमाने म्हणाले, "सांडू दे, घाबरायला काय झाले ? अं - - - - चल उठ, दुसरं मंजळ घे. हातावर मामांनी चिटभर मंजन ठेवले म्हणाले, चिमणीच्या दाताला हे स्वटे मंजन पुरे झालं, चल बघू दात घासून मला दाब्यायला ये." मनावरचे दडपण निघून गेले भीती पार नाहीशी झाली. मी पळतच सुटले.

नंतर मामांनीच हाक मारून स्वयंपाकगृहात नेले, ग्लासभर दूध दिले, स्वतःबरोबर पोहे खायला बसविले, मी खूपच खजिल झाले, मामा म्हणाले, "जाऊ दे ते आता" यापुढे समोर बघून चालायला शाक" तेव्हाचे जे शब्द, त्यांचे ते प्रेमळ वागणो जसेच्या तसे आजही स्मरणात आहेत.

दरवर्षी नवरात्रात ववरात्रोत्सव साजरा करत त्या नऊ दिवसात सर्व क्षेत्रातल्या नऊ प्रख्यात लोकांना बोलवायचे व त्यांची भाषणे कार्यक्रम आम्हा मुलीसमोर ठेवायचे, यावेळी आठवे किंवा नववे पुष्प गुंफायला प्रख्यात "गीतरामायणा" कार ग. दि. माडगुळकर आले होते, हजारो मुली त्यांची गोष्ट ऐकण्यासाठी कान टक्कळून बसल्या होत्या, त्यावेळी त्यांनी महाभारतातील एकलव्याची गोष्ट सांगितली, पण ती महाभारतात आहे त्याची नाही, तर स्वतःची सांगितली, पण ती महाभारतात आहे त्याची नाही, तर स्वतःची एकलव्य द्रोणाचार्यांना कठोर का व्हावं लागलं - - वगैरे. वगैरे सांगितले, ते कथा सांगत असतांना अपरंपार माया त्यांच्या पोट्यातून ओठी ओसूत होती, नकळत ती कथा सांगता-सांगता अश्रूधारा डोळ्यातून वहात होत्या, गदिमांच्या एका बाजूला एही.टी. काका, दुस-या बाजूला वि.स. वाडेंकर बसले होते, ते अगदी शांत तटस्थ वाटत होते.

यांशिकाणी एक प्रश्न उद्भवतो की, एकलव्य द्रोणाचार्य गोष्ट सांगत असतांना स्वतः गदिमाना गहिवल आले, मग शोजारच्या या दोन व्यक्ती इतक्या तशस्थिणो कशा राहू शकल्या याचे स्पष्टीकरण लेखिकेने दिले नाही.

त्यानंतर गदिमा आमच्या छात्रालयाचे गायकवाड काका यांना भेटले, आपल्या काकांचे ते इतके जवळचे मित्र आहेत, याचं भ्रूण वाटलं त्यांना.

याहीपुढे जाऊन लेखिका म्हणते, त्यानंतर छात्रालयाचे गेट उघडून झाल आलो, तोच काकांनी खिडकीतून आवाज दिला, "इंदो, इकडे येत आत - - - काही चुकलं की काय ?" भीत-भीत्य. काकांच्या ओलीत आले तर काय ? ग. टि. मा. काकांच्या जागेवर भांडी घालून बसले होते, ते म्हणाले " ये बाळ, ये - - - - - अशी जवळ ये - - - - - " नि त्यांनी मला पोटाशी घेतले, मी वर त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिले, तर ते रडत होते, मला काहीच समजेना - - - मग मी त्यांच्यासमोर डेस्कवरचं पत्र पाहिलं, नि सगळा उलगडा झाला, ते पत्र छोटया श्रीरामचं होतं, कारण त्यावर्षी [१९६९] महात्मा गांधी जन्मशताब्दी होती, आणि वडीलांच्या चांगल्या वर्तणुकीमुळे दहा-अकरा वर्षांचे त्यांना सरकार सोडणार होतं,

त्याचा आश्रय होता, बडील सुटस्यावर जाणार कोठे — —
रहाणार कोठे, — — — — करणार काय — — — — त्यात
थकलेले शरीराने, मनानेही — — — — अगदी कठोरातला
कठोर हृदयाचा माणूसही ते पत्र वाचून गह्विस्त्र येतो,
असे ते पत्र ग. दि. मा. नी वाचले, नि मला पोटागरी घेवून
ते आणि मी ही रडू लागलो, मायेचा हात पाठीवस्त्र
फिरल्याचे समाधान वाटले.

त्यानंतर ग. दि. मा. नी आमचा पूर्ण इतिहास विचारला
त्यांनी पूर्ण एक कथा-पटकथा लिहिली आणि एक सिनेमाही
काढला म्हणाजे, पण आण्णा गेल्यावर तो अर्धघट राहिलेला
कसातरी म्हणाजे वस्तुस्थितीशी कधीही संबंध नसलेला चित्रपट
पूर्ण केला कोणती केला नाही, माहित नाही, पूर्वाधिकार बरोबर ४
पण उत्तरार्थ चूक.

लेखिका सांगते, - "मी जॅव्हा अजाण होते, म्हणाजेच
अकरावीची परीक्षा दिली होती, सुट्या लागल्या होत्या या
अगोदरच्या सुट्यामध्ये संपूर्ण नाथ-माथ, साने गुळजी, आणि
इतर चांगली पुस्तके वाचली होती, यावेळी काकांनी बांडेकरांचे
"घयाती" वाचायला दिले, तशी मोठीच, पंधरा सोळा वर्सांची
असेन, पण आजच्या सोळा वर्सांच्या तळणीपेक्षा सर्वच बाबतीत
अगदी गावंढळ - अडाणी - अपरिचित.

ते पुस्तक वाचत राहिले, स्त्री-पुरुष संबंध - त्यातही एक राजा स्त्री लंपट - - - वगैरे, राजवाड्यातल्या दासीचा, कुमारिकाचा उपभोग घेणारा हा भोगी राजा छी किळस आली नि शेवटी तर या यौवनापायी आपल्या पुत्राचे तात्प्य बदलून घेऊन त्या पुत्राला वार्धक्य देणारा हा राजा ? किती-किती अप्पलपोटी, भोगी असावा याची काही मर्यादा, खूप खूप राग आला त्या राजाचा, पुस्तकाचा नि लेखकाचाही, त्यावेळी त्यादृष्टी संताप आला, काकाकडे गेले, पुस्तक परत केलं हं - - - आता कोणतं पुस्तक देवू ?" स्वतःच नाक उचलं, माझं काहीतरी विसलय, राग आलाय हे फक्त काकानाच तेही माझ्या नाकावस्त्रय समजायचं मी म्हटलं - - - - -

- - - - काय हो काका असा घाणेरडा राजा असू शकतो ? त्याशिवाय का लेखकाने लिहिलेय ? तरीही तू आता एक भाऊकडे जा नि विचार त्यांना, खरं तर संध्याकाळी भाऊकडे गेले खरं तर रागच जास्त होता मनात.

भाऊ - - - - मनाचा हिड्डा कसच भाऊ - - मी आज पूर्ण घयाती वाचली.

खरं मग - - ? कशी वाटली.

बिल्कुल नाही, किती स्त्रियांचं जीवन त्यानं उदवस्त केलीत ? मला असा राजा आणि ही स्कूण कांदबरीच आवडली नाही.

- ४१ -

ठीकं - - - - शांतपणे ते म्हणाले " बाळ तुझ वय काय ? असेल पंधरा-सोळा " हे वय अजून दोन- चार वर्षांनी मग पुन्हा एकदा ती वाच. काय वाटते ते मला येवून सांग. माझ कांही शंकर निरसन त्यांनी केल नाही, पण आज ययाती सारखी माणसं पावलो-पावली मला दिसतात हो. वखवखलेल्या नजरेनं लाडग्यासारखी जागोजागी फिरत असतात.

अकरावीची परीक्षा झाली, औरंगाबादहून सौ. कल्पना दळवीबाईचे पत्रआले, माझ्याकडेच रहायला ये, म्हणजे पुढील शिक्षणाच्या दृष्टीने सोय करता येईल, पण आता आपण कायमच छात्रालय सोडून जाणार, याचं दुःख होते, मन थोडं विषण्ण झालं, ज्या बाई-बाईंनी आपल्याला रागावलं, मारलं, उपाशी ठेवले, प्रसंगी त्यांनी आईबत मायाही केली, आणि सर्वात मोठं दुःख होते काका अण्णांना सोडून जायचं.

काका बाईंनीपण समजूत घातली, जेव्हा इकडे याबसं वाटेल तेव्हा माहेरपणाला ये, औरंगाबादला जायची तयारी केली, इतक्यात दोन-चार माणसं अण्णांना भेटायला आली, हे पहा अण्णासाहेब ५ - - - आम्ही हे निर्मळण घेवून आलोय, कोल्हापूरात एक भव्य सिनेमा टॉकीजचे उद्घाटन

... ४२ ...

गुस्वर्य रविंद्रनाथ टागोरांच्या कथेवर आधारीत "उपहार" हा चित्रपट दाखविणार आहोत, "प्रिमियर शो" वा आपणाला थांबावेच लागेल, त्या मंडळीच्या आग्रहाबाबत चित्रपटगृहाच्या उद्घाटनाला गेले, आणि काय आश्चर्य आणणासाहेब माझ्या व काकांच्या अगोदरच फ्लाटावर येवून बसलेले, आमची वाट बघून - - - - काय आनंद झाला म्हणून सांगू, आनंदाश्रूंनी डोळे डबडबून आले, अगं तुझ्या भेटीपेक्षा तो सिनेमा महत्वाचा होता का ?

तर असे हे आणणा, संन्यस्त माणूस, पण माझ्यासारख्या पोरीला घातसत्य देणारा एक संसारी पिताच नव्हे का ?

कोल्हापूर सोडतांना काका म्हणाले होते, "पोरी मला या आमच्याबांधातून मुक्त होवून अफाट अशा जगात वावरणारं आहेस, जरा जपून रहा, जातीच्या सुंदराला आभूषणाची गरजच नसते, खरे आभूषण आपले चारित्र्य, वागणूकच आहे, स्त्री म्हणाजे काचेचे भांडी - - - - जोपर्यंत आपले पाऊल सरळ पडते, तोपर्यंत कुणालाही घाबरण्याचे कारण नाही, असे एकेक शब्द आणि वाक्ये मनाच्या कोंदणात जपून ठेवून कोल्हापूर सोडले आणि पाऊल अजून उचलायच्या आंतच माझ्यावर येवू नये तो प्रसंग आला, लेखिका म्हणते,

तो एक भयंकर दिवस उजडला, ज्याची स्वप्नातही कधी कल्पना नव्हती, कुलकर्णी बार्डनी बैठकीच्या जोलीत गादी

दिली अनेक विचार करत झोपी, गेले, जागी झाले, ती पुख्खी हाताच्या स्पशानि, क्षणातच बाबांचे ओठ माझ्या ओठावर टेकले, मी इटकनू विजेसारखी उठून बसले - - - मला सुचेना काय करावे ते ? खूप घाबरले, घनाला कोरड पडलेली होती.

"घाबरू नको बाळ - - - तू माझ्या माईसारखी - - - झोप - - - - झोप ५- - - - पण ठे कसली झोप, यावर एकच उपाय, वसतीगृहात परत जाणे आणि वसतीगृहात परत रहायला गेलेही.

बरेच महिने लोटले, आम्मा आजोबा क्वार्टर्स सोडून स्वतंत्रपणे बन्सीलाल नगरला राहू लागल्याचे कळते, आणि मी बन्सीलालनगरला गेले, आणि एक दिवस दुपारीच माईचे बाबा आले, - - - - - एकटीच स्वयंपाक घरात काहीतरी करीत होते, मागून घेवून घट्टू मिठी मारली की, मी गुदमस्तन गेले आणि तो स्पर्श किळसवाणा. मी एवढा जोर लावून टकलून दिले की ते मागेच, असलेल्या डब्यावर कोसळले.

दुस-या दिवशी श्रीराम आला, माझं नशीब किती सुदैवी, त्यावेळच्या स्टेट होम मध्ये सुपरिटेण्डेंट दिघेबाईना श्रीराम जावून भेटला चार-सहा मीदवसासाठी, तिला आपल्या-जवळ राघू दया म्हणाला त्यांनी होकार दिला.

परमेश्वर आहे की नाही माहित नाही - - - पण
 संकट समयी माणासांच्या स्मानेच चांगली माणासं धावून आली,
 त्याच दिवशी आण्णासाहेब औरंगाबादला आले होते, पोरणी
 दोन तासापूर्वीच घर सोडून पळून गेली, अम्मांनी आकाश पाताळ
 एक केलं, त्यांनी उपकाराची भाषा केली, निर्भर्त्सना केली,
 अम्मा जूप चरफटल्या, शोवटी रकटचं म्हणाल्या, यापुढे
 आमच्या घराची दारं तुम्हां भावंडासाठी कायमची बंद,
 तेंव्हा गुपचूप न सांगताच मी घराबाहेर पडले होते, माझ्या
 शील रक्षणासाठी अंतर्मन सांगत होते - जे केलेस ते बरोबर केलेस.

हाही प्रसंग वाचतांना, स्त्रीकडे पाहण्याची समाजाची विकृत
 दृष्टी लक्षांत घ्यावयास हवी, स्त्री म्हणाजे उपभोग्य वस्तू.
 येता-जाता कोणाही आपल्या वासनेची तहान भागवावी.

मॅट्रिकला प्रथम श्रेणी मिळाली, औरंगाबादच्या सरस्वती
 भुवन विज्ञान शाखेत प्रवेश घेतला, पण माझ्या जीवाची जि/
 मात्र तगमग कसं व्हावं आपलं, कसा झेपणार अभ्यास - -
 कळत तर काहीच नाही, कोणाला सांगणार त्यात बोलण्यात
 बराचसा कोल्हापुरी हेल, म्हणून लेखिका म्हणते.
 मी कोणाशी फारशी बोलायचीही नाही, आण्णांना
 वाटत होतं सायन्स घेवून मेडिकलला, जावं, मोठं डॉक्टर
 व्हावं, गरीबांची सेवा करावी, पण हे आपल्याला
 जमणार नाही.

लेखिका म्हणते पण छे - - - माझ्या मनाबे पक्का
निश्चय केला आणि सायन्स बदलून आर्ट्सला प्रवेश घेतला,
मन आनंदाने उडया मारत होते, आता मनासारखं समजेल,
उमजेल, असाच अभ्यास असेल, इकडे मुलीही छूप मोठ्या मोकळ्या
स्वभावाच्या इथेच छूप चांगल्या मैत्रिणी भेटल्या एन.सी.सी.
प्रवेश घेतला, एन.सी.सी. चा गणवेश अंगावर घटविला
की, काल्हापूरच्या अंबाबाईचा जोश अंगात घायचा,
ज्या काळजात पाय-यावरून गी कांही महिन्यापूर्वी भीत-भीत
चालत होते, त्याच जागेवरून ताठ मानेने चालू लागले.

आवडीचं क्षेत्र मिळालं की, माणूस कोणातही, कितीही
अच्छ काम, कांही वेळातच संभवतो, आण्णा, काका, नाराज
झाले होते, पण इलाज नव्हता, मी क्षणाक्षणांनी त्यावेळी
मरत होते, कुदत होते, कुदणां, असं अपराध्यासारखं न समजता
अर्थहीन जगणां माझ्या स्वभावात नव्हतं. मी पार स्वतःला बलवान
घेतलं होतं, भित्री, गामळू, इंदू गायक होवून त्याठिकाणी
धीट, ताठ मानेने जगणारी इंदू तयार झाली होती.

या दोन्ही आत्मचरित्रात चित्रित झालेला काळ संक्रमण काळ होय. त्या अनुषंगाने या दोन्ही आत्मचरित्रांची चिकित्सा करणे आवश्यक आहे.

बौद्धिक वेगळेपणा - अंतस्फोट^१ची लेखिका कुमुद पावडे धार्मिकतेच्या बाबतीत अतिशय काटेकोर असे घराणे आहे. लाकडी देव्हारा वैशिष्ट्यपूर्ण, चारही धामांचे फोटे आणि देवहा-यात सारेच गौव आणि वैष्णव देव विराजीलेले आणि त्यामुळेच त्यांनी कळू स्वरू लागलेल्या वयातच सावित्री वृत्ताची शिक्षा घेतलेली होती, दलित समाजामध्ये जरी जन्मला आल्या असल्या तरी सुखवस्तू अशा घराण्यातल्या त्या आहेत. आणि म्हणूनच वडीलांच्या प्रेरणेने त्या संस्कृत शिकल्या, संस्कृतच्या प्राध्यापिका झाल्या, पण "खिनपटाची चौकट" ची लेखिका इंदुमती जोधळे यांचेवृत्ती घराणे धार्मिकतेच्या बाबतीत एकनिष्ठ असे घराणे आहे, पण वडीलांच्या अंगी परवशाता हा अवश्रुण असल्याने त्यांनी पहिली बायको मुले असतानाही दुसरे लग्न केले, इतर गुणांपेक्षा राग हा त्यांच्याजवळ जास्त होता. लगेच संतापत, आणि म्हणूनच क्षणिक रागापोटी, संतापापोटी, एका कुटुंबाची वाताहत झाली, आई तर गेलीच पण मुलांच्या वाटयाला आई-बापाविना पोरके असे आयुष्य आले, पण

लेखिका योगा-योगाने म्हणता किंवा ज्याला आपणा नियतीचा
खेळ म्हणतो, त्याप्रमाणे तिचे आयुष्य ध्येयवादी लोकांच्या
संगतीत ओले.

दोघांचींच्या व्यक्तीमत्त्वाचा परिचय -

कुमुद बावडेना नागपूरसारख्या ध्येयवादी वातावरणात
शिकायला मिळालं, परंतु हे शिक्षण घेत असतांना प्रत्येक
वळणावर अडी-अडचणींना तोंड द्यावं लागलं, हे त्यांच्या
'माझ्या संस्कृतची कथा' मधून स्पष्ट होते, त्या आज
प्राध्यापक आहेत, परंतु शाल्य अजूनही मनात आहे की,
कुमुद सोमकुवरच्या नावानं मिळालेली नोकरी हे तिचं श्रेय
होय, कुमुद पावडेचं पतीच्या नावानं पत्नीचं नांव आणि
तिची जात ही बदलते, असं ऐकते,

एका शिकलेल्या समर्थ स्त्रीचं हे दुःख म्हणावं काय ?

स्वणामिधून नोकरी मिळाली आणि म्हणूनच आज ही स्त्री
आपली संस्कृतची कथा अजून समाजापुढे मांडते, संस्कृत विषयीचा
आपला अंतःस्फोट समाजापुढे मांडू शकते, संघर्ष निर्माण करू
शकते.

... ..

हंदुमती जोधेना कोल्हापूरसारख्या ध्येयवादी, संस्कारक्षम, वातावरणात शिकायला मिळाले, शिक्षण घेत असतांना प्रत्येक वर्णावर आणणासाहेब सहस्रत्रयुद्धे, गायकवाड काका इ. सारख्या अनेक साक्ष्यवादी सर्वांदयी मंडळींनी मदत केली, परंतु समाजात जीवन जगत असतांना एकटीपुरतंच हे मर्यादित होतं, आजही समाजात कितीतरी अनाथ, दारिद्र्याला हीनतेनं लोक जीवन जगताहेत, परंतु ह्या समाजातील लोक या अज्ञानातून, दारिद्र्यातून वर येण्याची शक्यता नाही, म्हणाजेच अजूनही आपणा तिथमर्यन्त पोहचू शकलो नाही, समाजवादी कार्यकर्त्यांनी त्यांना घडवलं पण अशा समाजकार्याला अजूनही गती मिळाली ^{नाही, ती मिळती} पाहिजे, त्याशिवाय देश घडणार नाही, समाजवादी घटकात त्या वाढल्या आहेत, त्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्वसुद्धा सौम्यवादीच घडले आहे, दोघींच्याही व्यक्तिमत्वामध्ये सद्गुणांचा प्रभाव असलेला दिसून येतो.

समाजामध्ये वावरत असतांना पावडेंना अनेक संघर्षांना तोंड द्यावे लागले आहे, उदा. राजधानीला जाण्यासाठी बोगी रिकामे करताना आलेला प्रसंग, त्यावेळी आपल्याच लोकांशी लढा द्यावची वेळ आली, किंवा राजधानीतील संमेलनाचं उद्घाटन दलित खासदाराकडून होणार असतं, तत्पूर्वी

... ..

सनातनी हिंदुत्वाचा पुरस्कार करणा-या बायकांच्या प्रतिक्रिया
 आणि संमेलन राजधानीतच का घेतलं गेलं, यावरच लेखिकेचं
 भाषण नेहमीच्या पध्दतीनं शिष्ट्या देत टिका करत, टी/
 लेखिका म्हणते "मला स्पष्ट दिसतय माझ्या कांही वाक्यांनी
 लचके तुटताहेत, अंतःकरणाचे, झोपडीतून आलेला माणूस हॉल
 दिसल्याबरोबर झोपडीलाच विसरतो - - - चैनीच्या
 बदल्यात आम्ही आमहालाच विकायला काढतो आणि
 हीच आमची दुःखान्तिका आहे, आणाखी उदा. म्हणजे जेथे
 स्त्रिया आणि शूद्र ह्यांना संस्कृत अध्ययनाचा अधिकार
 स्मृतींनी नाकारलेला होता, त्याच शूद्र वर्णातील अंत्यज
 जातीची एक स्त्री विव्दानाचा परिचय संस्कृतातून कस
 देणार होती.

"बंधनाच्या पलीकडे" या प्रकरणात "सुनिता"
 देवगड्यांची मुलगी असली तरी ती आता आमची सून
 आहे, - - - - आपल्याला तिचं स्टेटमेंट घ्यायचं
 असलं तर आमच्या कडे घ्या, किंवा त्यापेक्षा आपणा कोर्टात
 देवू की स्टेटमेंट आम्ही मॅजिस्ट्रेटला विनंती करतो, एकंदरीत
 आपुण्यात कितीही संकटे उभी राहिली तरी आपल्या
 बुध्दीमत्तेच्या जोरावर ह्यांनी या संकटांना तोंड दिले
 आहे, त्यांच्या बुध्दीची झेप किती आहे, हे लक्षात घेते.

... ..

गुळना?
 ✕ म्हणाजेच त्या बुध्दीप्रामाण्य वादी आहेत, जोधर्मेच्या आत्मचरित्रा-मध्ये
 मात्र बुध्दीप्रामाण्य वादीत्व कुठेच आढळून येत नाही, मात्र त्या
 त्या बुध्दी प्रामाण्यवादी नाहीत असे म्हणाता येणार नाही.

त्यांच्या आयुष्यातही त्यांच्यावर संकटे आलेली आहेत, मात्र
 त्यांना सहानुभुती देणा-या नाना वेलेसारख्या अनेक व्यक्ती
 भेटल्या आहेत, आणि त्यांनी संकटनिवारण केले आहे, सहानुभुती भू
 वाटावी ही मर्यादा आहे, घण त्याही पलीकडे न्यायबुध्दी
 वाटावी, संपूर्ण लोकांना असा आधार मिळावा, आंबेडकरांच्या
 प्रेरणेचे पावडेंनी जो संघर्ष स्विकारला तो इथे गांधी वादामध्ये
 सर्वोदयी मंडळीमध्ये दिसत नाही.

सेवाभावी वृत्ती अंतःस्फोटमध्ये कुठेही निदर्शनास येत नाही,
 मात्र बिनपटाची चौकटमध्ये लेखिकेच्या ठिकाणी अस्पष्टता-या सेवाभावी
 वृत्तीचे प्रतिबिंब उदा. मे. महिन्यात सृष्टीत सर्वोदयी मंडळी
 शिबोरात येत तेंव्हाचे लोक. आपणांस पहावयास मिळते.

भावनाशीलता -

अंतःस्फोट मध्ये कांही प्रसंगातून स्त्री स्वभाव धर्माप्रमाणे
 भावनाशीलता निर्माण झालेली दिसून येते, ही पुढीलप्रसंगातून
 लेखिकेच्या पतीच्या मोठ्या मावशी मायबाई अत्यंत सात्विक नि

... ..

सोशिक भावनाशील, संपूर्ण आयुष्य माहेरी काढलेलं, अशावेळी माहेरी येण्याचं कारण विचारलं तर त्यांची कहानी सुरु होई, "तुमचं शिक्षण फार चांगलं आहे, बरं का बार्ड - - - - -पण आमचा काळ अतिशय वाईट अवघ्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी आमच्या घरी मी वांझ ठरले, आणि नव-याने दुसरे लग्न केले, - - - - - नंतर मी अडगळीतच पडले, पण एक दिवस सहन नाही, झाले, कारण मला म्हणात होते, तुझ्या माहेरची इस्टेट घेऊन ये, नाहीतर धडगत नाही, तुझी, बेअरु करीन, या वाक्यांनी पार दुभंगून गेले, कायबार्ड भूतकाळात हरवल्या होत्या, एक छळाचं स्त्रीजीवन स्फुंदत होतं.

लेखिका सांगते लहानपणाी मी शाळेत असतांना माझ्या समोरच आया आपापल्या लेकींना बघावत असत, बघ हं, शिवू नकोस हिला, हिच्यापासून दूर रहा - - - - - नव्हतीतर घरात घेणार नाही पुन्हा". माझ्या बालमनावर ह्याचा परिणाम काय होतो, आहे ह्याची जाणीव त्या तथाकथित सुशिक्षित व सुसंस्कृत आयांना होत नसावी, मला कळत नव्हतं असं का ? आणि ह्याचं भावनेनं मला त्या बालवयातच विचार करावयास शिकवलं, जे छेळण्या बागडण्याचं वय त्या वयात विचार करायला लागले, वर्ग भगिनोच्या भावाचा उपनयननिधी व्हावयाचा होता, तोही प्रसंग - - - - - बघितलं म्हणून धाव

- -

झालेत की काय कोणाला ? पटकन बोलत मी ताडकनू चालू लागले, पाठीमागे शाब्द येत राहिले, "भारी माजलीत बरं कौ ही महारं" बालमन विचार करत होतं, खरंच मी इतकी तन्मय का झाले होते, संस्कृत शिकण्याच्या बाबतीतही हाच अनुभव आलेला.

आऊटसाईडर - - - - मी यामध्ये आल्बर्ट कामुजची जीवघेणी कृती, जीवनविषयी तटस्थत्तीने रहाणो, मात्र लेखिकेच्या बाबतीत तसे घडलेले नाही, वर्गातल्या विद्यार्थीनीच्या आईला "ब्रेस्ट कॅन्सर" झाल्याचं ऐकून शिकतांना देखील डोळ्यात वारंवार अश्रू जमलेले होते, मैत्रिणीचा नवरा गेला तेंव्हा तिच्या गळ्यात गळा घालून रडले होते, अगदी कालपरवाची गोष्ट भाऊ चांगला नोकरीवर कोल्हापूरला जायला निघाला तेंव्हा देखील अविरत अश्रुधारा, मीरसॉल्टरसारं वाणं, आईच्या बाबतीत तरी शक्य होईल असं वाटतंय पण साध्या कल्पनेनं सुध्दा भावनांचे कल्लोळ रंपारंप्रातून वाहताहेत, आणि हीच भावनाशिलता.

बिनपटाची चौकटमध्ये ही आपल्याला आढळून येते, ते पुढील उदाहरणावरून - आई गेली आणि छोट्या बहिणीसाठी आईघिना पोरक्या पोरीसाठी मी धडपडत होते, जणू ते माझं लेकरू होतं, नी मी आठ वर्षांची तिची आई होवून तिला झोपवत होते.

... ..

गावाच्या बाहेरून नदी वाहत होती, नदीकाठी झाडं, इतकी मोठी होती की, रखादी लेकरवाळी आई सर्व पोराना एकावेळी पोटाशी घेते, त्याही ही झाडे पोरानोरांना, दोरांना, पक्ष्यांना अंगाआंदयावर घेत होती, बघ आम्हां भावंडांना कोणाचा आसरा होता, एकेदिवशी काही कल्पनाही नसताना छोटी मुन्नी सर्वांना सोडून गेली तो प्रसंग.

समाज कल्याण आतयातील शिशुसदनमध्ये कामाला असलेल्या वसुंधरा देगमानेबाई आम्हांला त्यांचा छूप आधार. त्यांच्या वागण्यात क्षणाभर राग टिकायचा, आम्हां भावंडावसून त्यांना कोणीतरी सहकारी वेडेवाकडे बेलले तर त्यांनी दिवसभर दार बंद करून स्वतःला कोडून घेतलं होतं, आणि दिवसभर जेवल्याही नाहीत.

असाच एक प्रसंग - विभागीय समाज कल्याण अधिकारी निकमसाहेब, त्यांची नजर कांही चांगली नव्हती. आण्णांच्या भेटीसाठी नांदेडला गेले, तेथे ही दत्त म्हणून उभा ज्यासाठी घाबरत होते, तेच समोर वाटून ठेवले, सुरक्षित होते की असुरक्षित ? आण्णांना कसे पटवून देणार होते, त्यावेळी माझी दुर्बलता होती, आण्णांना नमस्कार केला, रडतच मी

... ..

श्रीरामचा निरोप घेतला. लेखिकेची कहानी रेकून भावनाशील झालेले ग. दि. माडगूळकर, आण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे यांच्या अंत्य-दर्शनावेळी झालेली अवस्था, सासुबाईंनी दिलेली वागणूक "एकेका घासाबरोबर डोळ्यातील पाणी दिसू न देण्याची काळजी घ्यायची, रूडत होते, आतल्या-आत अगोदरच्या आयुष्यात तर कधी मोकळेपणानं रूडता आलं ? वडीलांची अजेरची भेट झाली तो प्रसंग.

वैवाहिक जीवन : इंदुमती जोंधळे आणि कुमुद पावडे या दोघीघेही विवाह आंतरजातीय विवाह आहेत, पण त्यांच्या कोणात्याही कार्यामध्ये विवाह आड आलेले नाहीत, म्हणजेच समाजाने त्यांना कोणात्याच प्रकारचा त्रास दिलेला नाही, म्हणजे आज आंतरजातीय विवाह समाजापुढे आदर्शच आहेत, समाजमनावर एक चांगला संस्कारच धडविला आहे.

कुमुद पावडेना पुस्त्रांच्या बाबतीत काही अनुभव आलेले नाहीत, मात्र इंदुमती जोंधळेना अशा प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले आहे. उदा. समाज कल्याण अधिकारी निकमसाहेब यांनी केलेली वर्तणूक किंवा आण्णाजी एक प्रसंग सांगितला आहे, तो म्हणजे एक भयंकर दिवस उजाडला, ज्याची कधी स्वप्नातही कल्पना केली नव्हती,

... ..

कुलकर्णी बाईंनी बैठकीच्या खोलोत गादी टाकून दिली, अनेक विचार करत झोपी गेले, जागी झाले ती पुष्पी हाताच्या स्पष्टाने झपातच बाबांचे ओठ माझ्या ओठावर टेकले, मी घटकन् विजेसारखी उठून बसले - - - मला भुयेना काय करावे ते ? खूप घाबरले, घागाला कोरड पडली.

घाबरु नको बाळ - - - तू माझ्या माई सारखी - - - झोप - - - झोप - - - घावर रकच उपाय व्हीगुहात परत जाणां आणि वसतीगुहात परत रहायला गेलेलो.

म्हणाजेच त्यांनी स्वतःवर तळ्या वयात पूर्ण नियंत्रण ठेवल्याचं लक्षात येते.

दोषींनाही स्वतःबद्दल पूर्ण आत्मविश्वास आहे, त्यामुळेच त्या घडल्या, पावडेंचे आत्मचरित्र प्रसंगांच्या माध्यमातून लिहिले गेलेले आहे, तर इंदुमती जोधळेंनी आपले आत्मचरित्र सलगपणे म्हणाजेच जसे घडले तसे लिहिले आहे, दोषींच्याजवळी उधळपणा नाही, गरीब श्रीमंत भेद नाही. मानवी जीवनाविषयी कुतूहल आहे, सद्रूर्तनी माणासायी आवड आहे, कर्तृत्वाने माणासे ओळखण्याची तयारी आहे. त्यामुळे त्यांचे आयुष्य विशाल आहे.

... ..

- -

गतीरोधकाची भूमिका न घेता गतीरोधक भुईसपाट करण्याचे काम दोन्हीही लेखिकांनी केलेले दिसून येते, उदाहरणाच घायचे झाले तर समाजकल्याण अधिकारी निकमसाहेब, आषांची भेट घेऊन औरंगाबादहून येतांना ज्यासाठी घाबरत होते, तेच समोर काढून ठेवले, मी सुरक्षित होते की, असुरक्षित ? पण आषांना कसे पटवून देणार होते, माझी त्यावेळी दुर्बलता होती, आषांना नमस्कार केला. गाडी पुढे-पुढे पळत होती, दसपट वेगाने मन मागे धावतचहोते, आणि अचानक खांदयावर हात पडला, स्वप्नातून जागी व्हावी तशी खाडकन जागी झाले त्यांच्या गाडीनं सळ बदलावा यासाठी मी विचारले, मी तुम्हांला एक छान गोष्ट सांगते ऐकणारका ? पुस्तकाचे नांव "सीमांत" लेखिका निर्मला देशपांडे "भारत-पाक फाळणीच्या सत्यघटनेवर आधारीत कहानी आहे, "सीमांत" मधल्या नायिकेचा रणचंडीकेचा अवतार मी जेव्हा सांगितला, तेव्हा त्या माणासात काय वाटले त्यानंतर मात्र त्या गृहस्थाची माझ्याकडे पाहण्याची दृष्टी बदलावी, अंतःस्फोटमध्येही हीच परिस्थिती दिसून येते, देवगड्यांची मुलगी सुनिता हिचा विवाह, सुनिता आपल्या आईला म्हणते, ज्या जातीची सावलीदेखील आपल्या आंण्यात पडायला नको, ती तू माझं लग्न करून देणार होतीस ?

आणि त्याच जीवटीची जिद्द सुनिताच्या मनात निर्मणा झाली आपली आई इतकी किडसते तर आपणा ह्याच जातीच्या मुलाशी लग्न करावं.

... ..

नंदेश्वर आज्ञीची मुलगी कौसल्या देवेंद्रकुमार याच्या विध्वस्ततेने हरखली, तिनं कुठलाही आडपडदा न ठेवता लग्नाबद्दल आईला स्वच्छ सांगितलं, "तुले शिक्षणाची नशा चढली आहे, कौसल्या पण आपल्याले त्याची जात मसंत नाही, बाबा, सा-या लोकांचे कपडे धुणारी जात ती आई म्हणाली.

शिक्षणाचा विचार करीत असतांना जात पहायची नसते, तू माझी आई आहेस, ज्या जिद्दीनं तू आम्हांस शिकवलंस ही जिद्द या क्षुद्र हृदीवादो समजुतीच्या आड आणू नकोस. कौसल्याने बवा विचार आईला दिला.

समाजघटकांची मानसिक तयारी करण्याचे कार्य लेखिका कुमुद घावडे यांनी केले आहे, ते म्हणजे मायबाईचं वटसावित्रीचं "त्रिरात्र" व्रत निरुत्तेनं करत होत्या, हिंदू स्वाळणीचं व्रत नाही का ते ? मायबाई बोलल्या.

लेखिका म्हणते "म्हणजे मला म्हणायचं आहे, पुन्हा तुम्हा दोघीचे होतील ते आण्टा हे जे उपेक्षेचं, दूरवासाचं जीवन जगतानात तेच पुन्हा तुमच्या नशिबी येईल, चालेल तुम्हांला ? या जन्मी संसार उधळलेला आहेच, त्यानं समाधान नाही का झालं अजून ? कशासाठी ? पण मी म्हणते मायबाई हे सर्व कशासाठी ? पण मी म्हणते मायबाई, सर्व कशासाठी मी अध्यायानं बोलत होते, माझा त्रास तिच्या अंतःकरणाला घिरत गेला, असावा,

लेखिका सांगतात - मी विपर्ययनेला सुस्वात केली - - -
 पणा छे - - - मन स्वटं चंचल होतं की, पाहता-पाहता ते
 कूठल्या कूठं भरकटून जायचं, मनाच्या एकाग्रतेसाठी - - - कळत होतं,
 पणा वळत काही नव्हतं, अस्वस्थ आणि अस्वस्थ, अखेर शेवटचे
 दोन-चार दिवस शिाल्लक राहिल्यावर हळू-हळू शारीराबरोबर
 मनही एकाग्र झालं, आत्मिक समाधान, पणाला लावले की,
 यज्ञ हे आपल्या हातीच असतं, हे तेंवहापासून आगळं, गोष्ट तशी
 इतरासाठी स्पधीच होती, पणा स्वतःसाठी फार मोठं प्रश्नचिन्ह
 होतं, पणा हा अनुभव पुढे मला अभ्यासाला वा अन्य संकटसमयी
 कामाला आला, म्हणजेच याठिकाणी चिंतनशीलतेच्या माध्यमातून
 आपल्या चंचल मनावर नियंत्रण ठेवले आहे, आणि त्याचा आशुष्यात
 त्यांना उपयोग झाला आहे.

हिंदुकन्या छात्रालयाचे कार्य -

एका निराधार स्त्रीच्या मनातील विकसित सामर्थ्याचे श्रेय
 समाजकल्याणा खात्याच्या विशु-सदन अनाथाश्रमास, हिंदुकन्या
 छात्रालयाला घावे लागेल, कित्येक अनाथ, दिन, दलित, मुलींना आश्रय
 घेणे सापडलेला दिसून येतो, त्याचबरोबर वर्धाचा सेवाग्राम आश्रम
 येथील स्त्री जीवनाचा विकासपट पहायला मिळतो. मात्र

... ..

आगाप्रकारचे जीवन कुमुद पावडेच्या वाटयाला आलेले नाही,
ते जीवन जोधेच्या वाटयाला आलेले आहे, विनोबाजींच्यासारख्या
एका महान नेत्याचे दर्शन त्यांना मिळालेले आहे, म्हणजेच
आयुष्यामध्ये वाटचाल करत असताना दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसापेक्षा
शुद्ध प्रवृत्तीचे लोक अधिक भेटले आहेत.

दोघीनाही आलेले कॉलेज जीवनातील कडू-गोड अनुभवही
या पुस्तकांमध्ये चित्रित केले आहेत.

रकूणच या दोन्ही आत्मचरित्रांमध्ये समाजजीवनाचे वास्तव
चित्र रेखाटलेले दिसून येते.

"अंतस्फोटमध्ये" कुमुद पावडे आणि "बिनपटाची चौकट"
मधील इंदुमती जोधे आप-आपल्या आत्मचरित्रातून केवळ स्वतःला
ठपकत करीत नाहीत तर त्या-त्या समाजाची सुख:दुखे; आगा-
आकांक्षा, ताणा-तणाव त्यांचे विराट स्व दर्शनच त्यांच्या
आत्मचरित्रातून पडते, भारतीय समाजव्यवस्थेच्या तळाशी
खदखदणा-या जातीभेद, अंधःश्रद्धा, अज्ञान, श्रेष्ठकनिष्ठता, या प्रश्नांनी
बधीर झालेल्या एका प्रचंड समुहाचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यातून घडते. /a

अंतःस्फोटच्या लेखिका प्रा. कुमुद पावडे यांच्या लिखाणातील
रोखठोकपणा प्रस्तीपिताना थोडा इधदट वाटावा तरी तो स्वाभाविक

आहे, त्यांनी स्वतःच अस्मितादर्श्या [८६] अंकात म्हटले आहे,
 की, "मी जन्मतःच विद्वेषी आहे, कुणाच्या ओंजळीने पाणी
 पिणे मी स्विकारलेले नाही, माझ्या लेखनातून हे सर्व व्यक्त ^{स्वी}
 झाले आहे, माझ्या लहानपणापासून डॉ. आंबेडकर हे माझ
 दैवत राहिलेले आहे, त्याची शिकवण, त्याचे तत्वज्ञान, माझ्या
 जीवनाला धीर देणारे आहे, म्हणूनच माझ्या लेखनात निर्भयपणा
 येतो, तो अनेकांना बोचत असला तरी त्यात माझा नाईलाज आहे.

अशा प्रकारची एका दलित स्त्रीची निर्भयवृत्ती सहसा दलित
 आत्मचरित्रातून आढळत नाही, परंतु बाबासाहेबांच्या

अ/ शिकवणुकीचे कर्म ओळखून शिकवणाऱ्याच्या सहाय्याने जीवनाची
 वाटचाल करणा-या स्त्रीचाही ~~हे~~ दुर्मिळ व निर्भयताही दुर्मिळच ^{/स्त्री/मी}
 म्हणावी लागेल.

"अंतःस्फोट या आत्मचरित्राविषयी माझ्या जलमाची चित्तरकथर
 या आत्मचरित्राच्या प्रस्तावेनेत अस्मा कांबळे लिहितात अंतःस्फोट /
 मधील लेखन खूपच चांगले उतरले आहे, परंतु या लेखनाला आत्मवृत्त
 मात्र म्हणाता येणार नाही, स्फुट आठवणीवजा ललित लेखाचे
 स्वल्प या पुस्तकाला प्राप्त झाले आहे.

अ. नं.	पुस्तकाचे नांव	लेखक प्रकाशन वर्ष
१]	"अस्मितादर्श दिवाळी अंक"	गंगाधर पानतावणे १९८३
२]	"पाश्चात्य तत्वज्ञानाचा इतिहास"	पृ. १११ डॉ. गणना. जोशी. छंड तिसरा, पृ. १८४३-१८४५. पु. ल. देशपांडे
४]	"अस्तित्वादर्श त्रैमासिक" अंक ८	१३ फेब्रु. १९८२.
५]	"अस्मितादर्श दिवाळी अंक"	गंगाधर पानतावणे १९८६.

प्रकरण ४ थे

या दोन्ही आत्मकथांचे वाङ्मयीन सौंदर्यमूल्य

वाङ्मयीन मूल्य :

उच्च स्तरावर

ज्यातून मानवी आकाशांची तृप्ती/होते, त्याला मूल्य असे म्हटले जाते, ज्यामुळे वाङ्मयीन आनंद लाभतो, ती वाङ्मयीन मूल्ये होत, यादृष्टीने "सत्यम्-शिवम्-सुंदरम्" मधील "सुंदरम्" चा उल्लेख केला जातो. परंतु वास्तवता, हितकारिता, औचित्य, सूचकता व संयम या सर्वांशिरीज वाङ्मयीन सौंदर्य पूर्णतिला जात नाही. म्हणजे "सुंदरम्" बरोबरच "सत्यं", "शिवं" ही मूल्येही अपरिहार्य आहेत. शैलीसमि/क्षेच्या मी आधारे ही आत्मचरित्रे अभ्यासली तर स्त्रियांच्या अनुभूतीची तीव्रता शब्दस्य घेते. तेव्हा अमूर्त ते मूर्त झालेले दिसते.

अक्षर वाङ्मयाच्या दृष्टीकोनातून :

वाङ्मयीन अक्षरत्वाच्या दृष्टीने विचार केल्यास चिरंतन मानवी मूल्ये ज्या कलाकृतीत चित्रिली/केली जातात ती "अक्षर" कलाकृती मानली जाते. आत्मचरित्रे म्हणजे मानवी जीवनाची चित्रण होय. मानवी जीवन "अक्षर" आहे. त्यामुळे आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार "अक्षर" होईल असे वाटते. "अंतःस्फोट" आणि "द्विपटाची चौकट" या दोन्ही आत्मचरित्रांच्या दृष्टीने विचार केल्यास -

सुष्ट आणि दुष्ट प्रवृत्ती, सुजनता आणि दुर्जनता या चिरंतन

मानवी प्रवृत्ती आहेत आणि याचे प्रतिबिंब या दोन्हीही आत्मचरित्रात दिसून येते.

उदा. "बिनपटागी चौकट" मध्ये लेखिकेला भेटलेल्या सुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्ती - अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे, गायकवाड काका, वसुंधराबाई देशमाने, मामा क्षीरसागर, नाना केळे, जक्कलसर व त्यांचे कुटुंबीय, ग. दि. माडगूळकर, वि. स. छाडेकर, कोलतेसाहेब, प्राचार्य शरदचंद्र देशपांडे, वर्मा सर, अब्दुलभाई, शांतामावशी, मोलकरीण अनसूयाबाई, एस्. एम्. , अण्णा कर्वेसाहेब व बाई, समाजकल्याण अधिकारी इंदूमती चिपळूणकर, आ. गो. कामत सर, रा. सु. गवई, ----- इ. तर दुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्ती निकमसाहेब, कुलकर्णी, अंतःस्फोटमधील - मायबाई, नदेश्वरआजी, हातेकर गुल्जी, मधुकरराव चौधरी, डॉ. कोलते, भास्कर नंदनवार, गोळे गुल्जी, स्वतः पावडे या सुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्ती,

तर दुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्ती -

स्वतःच्या जातीतील लोक, स्नातकोत्तर विभागातील विभागप्रमुख भारती/ कितीचे विद्वान ----- इ. आणि मग एकमेकांशी वाईट वातागणला काही फार मोठे कारण असावे लागते असे नाही, तर कुठल्याही शुल्लक कारणांमुळे ही मानवी हुंज सुरु होते. लयी जातिभेदाचे कारण घाला पुरेसे होते. केव्हा सासू-सून या नात्याचा छत्तीसचा आकडा घाला कारणीभूत ठरतो. समाज बदलला असे म्हटले जाते, पण समाज बदलला तरी माणसाच्या या आदिम प्रवृत्तींमुळे हे सर्व श्रेष्ठपर्यंत असेच राहणार आहे काय ? हा प्रश्न पडतो.

पण दुस-यांचे दुःख पाहून कळवळणे, त्याला मदतीचा हात देण्यास पुढे सरणे, कोलमडणा-घाला सावरणे, पडलेल्याला तुडविणे माणसाकडे प्राणुसक्तीच्या दृष्टीने पाहणे ही मानवी सुन्नताही अक्षर आहे.

“बिनपटाची चौकट” मध्ये याची बरीच उदाहरणे आली आहेत,

[१] एके दिवशी दळणा चालू होतं, एक वयस्कर बाई आली व म्हणाली, “पोरावं काय कराय लागलाय ? दळताय काय ? काय माय लेकरावर दिस आल्यात - - - - बाप गपगा- र बसलाय. पोरांचा हा वनवास - - - ? कधी पाहयलं दहतं का असं, हया घरातल्या बाया तरी कशा - - - - त्यास्नी काय दळणा बी दळता येत नाही, दहय ? दुस-याची लेकरं असती म्हणून काय टोरासारखं वागवायचं दहय ?

[२] एक बुरखा घेतलेली वयस्कर बाई म्हणाली, “क्यू रे किसके बच्चे है ये ? - - - - इनको कोई माँ-बाप है की नहीं - - - ?” पोलिसाने सर्व सांगितले, “ या अल्ला - - - - - इन बच्चोंका भला कर, यह सैसा कैसा भाइछाऊ बाप - - - - उस वक्त अकल कसूँ गयी होगी ? - - - - - बेचारे - - - - - इय बच्चों को एकेक प्याला दूध तो लावो - - - - ” आणि त्या मायाळू बाईने आम्हांला जबरदस्ती एकेक प्याला दूध पाजले.

[३] रिमांड होमचे सुपरिटेण्डेंट कर्वसाहेब व बाई अनाथ मुलांच्या मातृपितृस्थानी असे होते.

[४] वडीलांच्या भेट्टीला गेल्यानंतर चिमण्या पाखरांना बाप दिसत

असूनही क्षणाभरदेखील कुशीत शिरता येत नव्हते, पण हा असहायपणा एका जेलरच्या लक्षांत आला आणि त्याने बडीलांची व आमची भेट एकत्र आणली.

[५] समाजकल्याण अधिकारी इंदुमती चिपळूणाकर त्यांच्या कडक धोरणामुळेच आमच्या आयुष्याचं खरंच कल्याण झालं, छात्रालयामुळे, तेथील माणासामुळे, त्यांनी केलेल्या संस्कारामुळेच आम्ही घडलो.

[६] समाजकल्याण खात्यातील वसुंधरा देशामाने पती निधनाचे दुःख पचवून सर्व प्रकारचा त्याग करून, मदतीसाठी कुणापुढेही हात न पसरता उलट त्यांचे हात पुढे झाले ते आमच्यासारख्यांना आपलेसे करण्यासाठी.

[७] छात्रालयाच्या अधिकाऱ्या भिडेंताई म्हणाजे आमचा उत्साह, त्यांना वाढदिवस असल्याचे भीत-भीत सांगितले, त्या म्हणाल्या, "हात्तीच्या खोटेच ना - - - ? तुला काय झालं खोटेच तोंड करायला ?" आणि त्यांनी वाढदिवसाच्या दिवशी शाळेला जायच्या अगोदर माझी सर्व वाढदिवसाची तयारी केली, पहा बरं, कशी मस्त दिसते, आमची पोर, कोणा म्हणोल हिला छात्रालयाची ?

[८] लेखीकेची काळजी वाहणारे व घेणारे एकमेव काळजा, कधी-कधी वाचायला पुस्तके देणे, भावांना पाठविण्यासाठी पोस्टकार्ड पाकीटे धायचे, पेन-पेन्सिली धायचे, मार्क्स चांगले पडलेले असतील तर

लगेच बक्षीसही धायचे, आणि मग वाटू लागले, रक्ताच्या नाट्यापेक्षाही ही आपुलकीची, जिटहाळ्याची नेमती खूप-खूप मीठी आहेत.

[९] बालकल्याणागृहाच्या सरोज चिटणीस, साध्यासुध्या, प्रत्येक मुला-मुलीवर जातीनं लक्ष ठेवून व्यवस्थित फाईल कसून, पुढील आयुष्याच्या दृष्टीने त्याला- तिला कुठे पाठविता येईल का - - - आले तर कुठल्या योग्य संस्थेत पाठवायचे - - - हा विचार कसून वरिष्ठशांती बोलून मगच पुढचे पाऊल उचलत.

[१०] "मायलेकरांची लईच आबाळ दहतीय - - - हे देवा - - या तिन्ही पोराना लवकर मोठं कर नि आमच्या इंदूची लग्न होवू दे - - - म्हणाजे आमची लेक सारखी-सारखी येत-जात राहील".

[११] आण्णांनी तर पुण्य असूनही स्त्रीचं ममत्व दिलं, संन्याशी असूनही संसा-धाची भूमिका जीवनात अड्डे जोपासली, कठीणा-कठोर प्रसंगी पित्याची जबाबदारी पार पाडली आणि कित्येकांचे संसार उभे कसून दिलेत.

[१२] आमच्या अहाणी सरुबाईनाही जेंव्हा आम्ही अकराजणी पास झाल्याचे कळलं तेंव्हा त्या म्हणतात " माझ्या समया पोरी पास झाल्यात, लई वेस झालं हं देवा, म्हय गा-हाणं देवानं रेकिलं.

समया पोरी त्यानं पास केल्या नव्हं - - - ? देई [देवी] अंबामाय,
तुला किलुभर पेटं दिईन बरं।

[१३] "मामा मी धुन देते ते धोतर, ह्या माइयाकडे." नाही
बाळे, "मी तर ते मधाशाचीच धुन टाकलं, जावू दे ते आता. यापुढे
समोर बघून चालायला शाक." तेंव्हाचे ते शब्द, त्यांचे ते प्रेमळ
वागणो जसेच्या तसे आजही स्मरणात आहे.

[१४] छोट्या भावाचं श्रीरामचं पत्र - बडीलांना तुलंगातून
सरकार सोडणार होतं त्यासंबंधीचं पत्र - पण आता ताई
आपल्या अण्णांना आता कोणा ----- ? वर आभाळ, खाली धरती
बसून कोणा काम दणार वगैरे - - - - अगदी कठोरातला कठोर
हृदयाचा माणूसही ते पत्र वाचून गहिवरून घेतो, असे ते पत्र
ग. दि. अण्णांनी वाचले नि ~~मरे~~ पोटाशी घेवून ते आणि मी ही मला/
रडू लागलो, खूप-खूप रडले नि प्रेमाचा सांत्त्वनाचा मायेचा हात
पाठीवून फिरल्याचे समाधान झाले.

[१५] अकरावीची परीक्षा झाली आणि दळवीबाईंचे ^{बा} औरबादलून मला
पत्र आले. "आता तुला सुट्या लागल्या असतील, इकडे माइयाकडेच
रहायला ये, म्हणाजे पुढील शिक्षणाच्या दृष्टीने सुट्टीत सोय
करता येईल."

[१६] आमचा गुपच स्वटा जबरदस्त होता की, मैत्रीत कधीही अंतर पडले नाही, या सस्पेन्डांच्या पाठींब्यावर एक "पै" खर्च न करता विद्यार्थीनी प्रतिनिधी म्हणून निवडून आले.

[१७] मला क्षीरसागरांनी दर्यापुराणा दिवाळी सणासाठी नेले तो प्रसंग "हे बघ इंद्र, घर तुझं आहे, तुझ्या हक्काच्या आईचं. तुझ्या अविदादाचं, आणि आपल्या सर्वांच्या लाडक्या मामाचं संकोच करायचा नाही, हवं ते मला पाहिजे ते सांग या घरात परकेपणा बिलकुल नको."

रक्ताचं नातं नसतानाही असं घडतच असं हे सगळं अघटित होतं, सख्खे मामा, मामी, त्यांच्या मुलांचा अनुभव घेतल्यानंतर जसे पाहिले तर मी कोणा होते, मामा क्षीरसागरांची शांता-मावशांची आणि अविदादाची ?

[१८] अण्णांची प्रकृती अधिकच ढासळू लागली, डॉक्टर येत, तपासून सांगत "विश्रांती घ्या" पण कसचे काय ? लोकच सुधरू देत नव्हते, शेवटी नाईलाजाने मी स्काळपासून संध्याकाळपर्यंतचे वेळायत्रक तयार करून दरवाज्यातच उजव्या भिंतीला टांगले. येणा-या प्रत्येकाने ते वाचावे म्हणून त्यामुळे थोडीशी विश्रांती मिळू लागली.

[१९] अगं बघ, नात्याचे ना गोत्याचे ते नाना बघ तुझ्यासाठी
भर उन्हा-पावसात थंडीत येतात, तुझी काळजी वाहतात, ते तू नीट
अभ्यास करून चांगले पास व्हावे व स्वतःच्या पायावर उभे रहावे
म्हणून - - - - - सधा एकच लक्ष्य बी.एड. चांगल्या प्रकारे
उत्तीर्ण होणां.

[२०] डा. ह. कल्याणकर नावाच्या तस्माने त्याचे प्राण
वाचविण्यासाठी कुणीतरी श्रीराम जाधव नावाचा तस्मा
आपल्या उपयोगी पडला त्याची जाणीव ठेवली आणि मला
ही बाह्य मानून नोकरी लागावी म्हणून प्रयत्न केले.

[२१] एस.एम. आण्णांची मुंबईला आण्णासाहेबांच्या अंत्यविधी-
च्यावेळी मुंबईला भेट झाली, त्यावेळी पोटाशी घेवून म्हणाले,
"पोरी, अगं एक आण्णा गेला म्हणून काय झाले, दुसरा आण्णा
अजून जिवंत आहे ना ?"

[२२] नव-याचे रूप प्रेम होते, सासूबाईंनी घांता सांगितले,
महावीर, इंदूर डोहाळं जेवण कोण करणारयं ? निदान तिला
चोळी बांगडी तर कर. प्रत्येक स्त्रीची ही एक आतंरिक इच्छा
असते, त्याप्रमाणे त्यांनी मला हिरवी साडी, बलाऊ पीस व
हिरव्या बांगड्या घातल्या, सहकारी शिक्षकांनीही खणा-
नारळांनी ओटी भरली.

- ९ -

अंतःस्फोटमध्ये ही मानवी सृजनता दृष्टीस पडते,

[१] लेखिकेच्या पतीच्या मोठ्या मावशी मायबाई यांनी केलेले "त्रिरात्र" व्रत याची कहाणी रेकायला मिळते, परंतु लेखिकेने हे व्रत मोडण्यासाठी मायबाईला समजावून सांगितलं. मायबाईच्या व्यथा-वेदना जाणून घेऊन म्हणाजेच संपूर्ण स्त्री जातीच्याच व्यथा वेदना त्यांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

[२] राजधानीला जातांना बोगी रिझर्व्ह करतांना घडलेला प्रसंग- आरक्षणा देणारा बाबु आणि एक चुणाचुणीत स्त्री यांच्यात बाचाबाचीला सुरुवात होते आणि इतक्यात दलित पॅन्थरचा एक नेता ते सगळं ऐकून त्या बाबुची खिडकीतून गच्ची धरतो, पोलिसही धावतात.

[३] मी संस्कृत शिकावं म्हणून वडीलांनी दिलेलं प्रोत्साहन. आणि संस्कृतचा पहिला पाठ गिरवण्यांत खरीखुरी मदत झाली, ते गोखले गुरूजी त्याचा मला आदरानं उल्लेख करावासा वाटतो. तसं झालं नाही, तर माझ्या रक्ताच्या बिंदूनादेखील ती बेईमानी वाटेल, गोखले गुरूजींनी ती बेईमानी वाटेल गोखले गुरूजींनी त्यावेळेस आपुलकी दाखविली नसती तर मी संस्कृत शिकले असते काय ?

... १० ...

- १० -

[४] माझी मामी "श्रीमती रेणुकाबाई मुंघाटे दोन वर्षांपासून ती सारजी आपत्तीचीच सजी बनलीय, संकटांना तोंड देवून थकत चाललेली होती, अशा या मामीला आधार देण्याचा मी प्रयत्न करत होते, आणि त्या वचनाच्या आधारावर जिद्दीने मी प्रयत्न करत होते.

[५] नंदेश्वर आजीची मुलगी कौस्तुभाचं लग्न, नवरा मुलगा मांडवात आणि अतारैवजी गोटमार सुरु झाली, यामध्ये संपूर्ण महार समाजातील शिकलेले, बिन शिकलेले ही होते, देवेंद्र कुमारांनी पुलांच्या मुंडाळ्या बाजूला सासून, नेत्याचं स्म धारणा केलं आणि भाषणांला आरंभ केला - - - - - गोटमार थांबली आणि लग्न सोडवा पार पडला.

वरील उदाहरणावस्तु या दोन्ही आत्मचरित्रांत मानवी सृजनता अक्षर आहे. याचा प्रत्यय घेतो, कांही कुटुंबात असे लोक घडत असतात, ते सद्गुणामुळेच त्यामुळे समाज स्थिर रहातो,

एकाच चित्राची विविध स्म या आत्मचरित्रांमधून आढळतात, स्त्री /
 नैसर्गिक चित्रा लाभलेले चित्र तेवढे समाज असले तरी प्रत्येकीची स्त्री
 मनोवृत्ती मात्र भिन्न आहे. "व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती" याचा
 प्रत्यय या ठिकाणी घेतो. इंदुमती जोंधळे या भावनाशील जास्त
 आहेत, तर कुमुद पावडे या तर्कनिष्ठ संघर्षवादी भूमिकेतच वावरताहेत,
 याचा प्रत्यय घेतो.

... ११ ...

या दोन्ही आत्मचरित्रात चित्रित झालेला काळ संकृमणाकाळ होय, पूर्वी समाज कर्मकांड, अंधःश्रद्धा, स्त्रीपरंपरा यांच्या मगर-मिठीत सापडला होता, ब्रिटीश राजवट, स्वातंत्र्य चळवळ, समाज सुधारकाचे अनेक प्रयत्न, औद्योगिक प्रगती, यामुळे त्याचे आधुनिकीकरण झाले, व्रते, गुल नि मूल सासुरवास, अज्ञान. यांत पिचलेली स्त्री हळू-हळू कशी मुक्त झाली हे येथे वाचायला मिळते.

उदा. १] अंतःस्फोटस्थील कुमुद पावडे यांच्या पतीची मोठी मावशी, मायबाई जमीनदार कुणाची घराण्यातील घरामध्ये अतिशय वाईट वागणूक मिळत असतांना ती म्हणते "वयाच्या अवघ्या पंचविसाव्या वर्षी आमच्या घरी मी बांझ ठरले आणि नव-याने दुसरे लग्न केले, दुसरीची उतरलेली पातळ नेसत होते, सर्व काही माहेरच्या घराण्याकडं पाहून सोसत होते, पण एक दिवस सहन नाही झालं, कारण मला म्हणात होते "तुझ्या माहेरची इस्टेट घेऊन ये, नाहीतर धडगत नाही, तुझी बेअरु करीन, ज्या अब्रुसळी सोसत होती, त्या अब्रुचाय धिंगाणा होत असेल तर तेथे रहाण्यास तरी काय श्र् अर्थ? आणि तेंव्हापासून माहेरीच आले आणि तरीसुद्धा वटसावित्रीचं "श्रिरात्र" व्रत करीत होती, आणि इ. व्रत मोडण्यासाठी लेखिकेने प्रयत्न केला आणि त्यामध्ये तिला विजय मिळाला.

२] त्याचबरोबर देवगड्यांची मुलगी सुनिता ज्या महार जाती-विषयी सुनिताच्या "आईला घृणा होती, त्याच जातीतील

- १२ -

मुलाशी सुनिताने विवाह केला, आणि पुढील पिढीतील महिलांना एकप्रकारचा आदर्श घालून दिलेला आहे.

३] नंदेश्वर आजीची मुलगी कौल्या हिया विवाह, हिनेसुद्धा ज्या काळात आंतरजातीय विवाहाचा विचार पेटल्या म्हाली-सारखा होता, त्या काळात तिने धोबी जातीचा बिहारी युवक देवेंद्रकुमार यांच्याशी आंतरजातीय विवाह केला, म्हणजेच थोड्यात असं म्हणाता येईल की नव्या समाजाने प्रतिनिधीत्व करून जुन्यांच्या आड न येतच आजची स्त्री परिवर्तन घडवून आणते आहे.

समाजामध्ये हे परिवर्तन घडवून आणावे, वेळप्रसंगी संकटांना धैर्याने तोंड देणे त्याविषय संघर्ष उभारणे ही ताकद कुमुद पावडे यांच्या "अंतःस्फोट" या आत्मचरित्रातून निदर्शनास येते.

मात्र "बिनपटाची चौकट" मध्ये -

स्वतः इंदूमती जोधेनी जरी आंतरजातीय विवाह केला आहे, तरी इतरांच्या बाबतीत त्यांनी असा प्रयत्न केलेला दिसून येत नाही.

तसेच विनोबाजींचे ज्या परमधाम¹⁶ वास्तव्य होते, तेथे गेल्यानंतर पाहिलेल्या पांढ-यागुभ्र खादीच्या वस्त्रातल्या स्त्रीचा अगदी

म्हाता-यापासून ते अठरा-वीस वर्षांच्या तरुणीपर्यन्तच्या सर्वांनी डोक्यावरील केस काढलेले, पुस्थांनीही मुंडन केलेले हे पाहून लेखिकेने आण्णांना रस्त्यात विचारले तेथील स्त्रियांनी, मुलींनी मुंडन का केलेय ? तेव्हा ते म्हणाले, त्या सर्व मुली, स्त्रिया ब्रम्हचर्य पाळतात, तुला माहितय पूर्वी नवरा मेल्यानंतर विशेषतः हिंदू स्त्रियांचे केशवपन करीत असत, लग्नागील हेतू हाच होता, तिच्या मनात विरक्तीची भावना निर्माण व्हावी, मात्र याठिकाणी लेखिकेने केशवपनाविषयी आपले मत व्यक्त केलेले नाही, जर व्यक्त केले असते तर त्यातून खादा नवा विचार समाजाला मिळाला असता, म्हणजेच येथे सामाजिक प्रश्नासंदर्भात आवश्यक तितकी संवेदनशीलता लेखिकेजवळ जाणावत नाही, असे म्हणावेसे वाटते.

ग. दि. मा. नी आम्हांला महाभारतातील एकलव्याची गोष्ट सांगितली होती, पण ती महाभारतात आहे तशी नाही, तर स्वतःची, एकलव्य - द्रोणाचार्यांचे नाते गुरुशिष्याचे असले तरी द्रोणाचार्यांना कठोर का व्हावं लागलं - - - - - वगैरे वगैरे सांगितलं, ते कथा सांगत असतांना अपरंपरा माया त्यांच्या पोटातून ओठी ओसंडत होती.

एकलव्याच्या दृष्टीने जर लेखिकेने विचार केला, असता तर त्यांच्या हातून ही खादा एकलव्य घडू शकता असता, ही तर्कनिष्ठा आज उघड झाली आहे, पण या संदर्भात जोधर्जेनी कोणातेच विचार व्यक्त केले नाहीत, हा अन्याय आहे.

या ठिकाणी एक आठवणा द्यावीशी वाटते, मी म्हणजे
आमचा जीवनप्रवास मध्ये यशोदाबाईंनी सांगितली आहे, लोकमान्य
टिळकंनी आपल्या मुलाच्या मुंजीसाठी मोरोपंत जोशाना आमंत्रित
केले, आपणा बहिष्कृत आहोत, तेंव्हा पंगतीला बघणार नाही, असे
मोरोपंत जोशी म्हणाले, तेंव्हा आपला अपमान होणार नाही.
अशी मी खबरदारी घेईन असे टिळकंनी आश्वासन दिले पण
अपमान घडून गेला याचा जाब यशोदाबाईंनी विचारला आहे,
असे धाडस नवीन पिढीतील स्त्रियांमध्ये वाढायला हवे, असा
विचार मनात येवून गेला.

मोठी माय जक्कलसरांची धोरली भावजय त्यांच्या
वाड्याच्या मधल्या भागात छोटंसं मंदिर आहे, त्यामध्ये कोणाता
देव आहे ते, आजपावेतो माहित नाही, त्या देवासमोर मोठी
माय दिवसं लुगडं नेसून, केस मोकळे सोडून बसलेली असायची,
वाड्याच्या बाहेर स्त्री-पुरुषांच्या रांगा तिच्या अंगात येवून
ती घुमू लागायची, एकेक प्रश्न विचारले जायचे, हे सर्व प्रश्न बहुतेक
संसारिक अडी-अडचणींचं दुःख निवारणावर विचारले जायचे
हा प्रसंग लेखिकेसमोर घडत असतानाही लेखिका जोंधळे घांनो कोणातीही
प्रतिक्रिया व्यक्त केलेली नाही.

समाजजीवनाचे वास्तव चित्रणा -

१२ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यन्तच्या काळातील संयुक्त कुटुंबपध्दतीचे दर्शन घडते, — २१/२०१
 कौटुंबिक चाली रितिवत्न वडील माणसांचा धाक त्यांना २१ /
 दिला जाणारा मान, सुनांशी पद्ध्याची मुलगी, हक्काचा
 गुलाम म्हणून वागविण्याची रित समजते, लहान मुलांना २१ /
 आजच्यासारखे त्यांच्या मनाचा कानोसा घेवून हक्कारपणे
 वागवले जात नसल्याचे दिसते.

विवाह विषयक परिस्थिती -

इंग्रजी राजवटीनंतर मात्र झालेला संमतीपत्राचा कायदा,
 नोंदणी पध्दतीने विवाह करण्याची रित इ. चे प्रतिबिंब
 त्या आत्मचरित्रातून घडते, आजच्या काळात विवाह बंधने
 गिाथिल झालेली आहेत, आणि म्हणूनच जोधळ्या विवाह २१ /
 कुमुद पावडेंचा विवाह, सुनिताचा विवाह, नंदेश्वर आजीची
 मुलगी कौसल्या हिचा विवाह. तसेच एक प्रसिध्द बैध्द
 पंडीत आणि बौध्द धर्मात धर्मांतर केलेले लोक आहेत,
 त्यांचा आपली बहिणाही बौध्द समाजातच देण्याची त्यांची
 तयारी आहे.

म्हणाजेच थोडक्यात आंतर जातीय विवाह होवू लागलेले आहेत, आणि ते कोणात्याही सामाजिक कार्याच्या आड येत नाहीत, अडथळा निर्माण करीत नाहीत.

शैक्षणिक परिस्थिती -

या काळात मुलींना घेयाने शिक्षणाने लोक आढळतात, इंग्रजांच्या सहवासाने व भारताच्या स्वातंत्र्याने, सुधारकांच्या चळवळीने या परिस्थितीत बदल होवून स्त्रियांना सर्व प्रकारचे शिक्षण घेण्याची सवलत मिळालेली दिसते.

धार्मिक परिस्थिती -

अ-या धर्माची वाताहत होवून धर्माच्या नावाखाली निर्धास्तपणे जोपासले गेलेले जातीभेद, ओवळे-ओवळे, अंधश्रद्धा, अनंत व्रतवैकल्ये इ. धर्मावडंबराचा बोध होतो, पण पिढीतल्या स्त्रियांनी परिवर्तनासाठी आवश्यक विचार समजून घेवून त्याची चिकित्सा केलेली दिसते, हा हास स्त्रीशिक्षणाचा प्रभाव जाणावतो.

उदा. अंतःसफोटमध्ये -

१] मायबाईच "त्रिरात्र" व्रत.

२] संस्कृत शिक्षणाच्या बाबतीतही असंघर्षित, "मी संस्कृत शिक्षणार, म्हटलं की, गोजारची आमच्याच जातीतील सुरक्षित मंडळी टिंगल करणार. ९ वी च्या वर्गात संस्कृत घेतलं ती शाळा देखील ब्राम्हणावादाचा पुरस्कार करणारी मी संस्कृत घेऊ नये, म्हणून अप्रत्यक्ष असे रितसर सर्व प्रयत्न झाले, तथाकथित सुधारक, म. पुल्यांची जातकुळी सांगणारे आणि बहुजन समाजातील जातीयतेच्या संकुचिततेवर कोरडे ओटणारे बेगडी मुळवटे होवून वावरणारी ही मंडळी जेव्हा ज्या समाजात जबाबदार पदावर असतात, तेव्हा त्या समाजाच्या अधःपात टहायला क्षणाचाही विलंब लागत नाही, असे परखड मत पावडे व्यक्त करतात.

३] परस्परांशी जातीभेदानुसार वागण्याची चाल किती अमानुष आहे हे पटवून देताना एक आठवण देतात, माझ्या मित्र परिवारातला, मी त्याला भाऊ मानत असे, तो सनतकुमार धर्मानं जैन पणा. भाऊ वाटावा इतकी त्याने आमच्या कुटुंबाशी जवळीक साधलेली, आपल्या घरात कुमुदनेही इतकेच मोकळेपणाने वावरणे ही त्याची आंतरिक इच्छा, मात्र त्याची बहिष्ण श्रद्धा धार्मिक होती - - - - त्याच्या घरी गेल्या, त्याच्या आईने आर्शिवादी दिला आणि जात विचारलें. सनत् चटकन् बोलून गेला, कुणाबी-कुणाबी आणि माझे वास्तव कोणी का लपवावं ? वास्तव लपविण्याचा अधिकार कोणालाही नाही, आजही तो प्रसंग आठवला की पुन्हा ताजा होतो.

४] दोन गोजारणी एक मारवाडीण व दुसरी ब्राम्हण आमहाला उपवास व्रत आहे, म्हणून आमच्या घरी हळदीकुंकू घेत नाहीत.

५] १ जून १९७८ नागपूरच्या सुमेदार मंगल कार्यालयातील प्रसंग स्वयंपाकाला सुरुवात झाली गडीमाणासे कामाला लागली, विवाहसुहृतांपर्यन्त सारे व्यवस्थित होते, दहा वाजता लग्न लागणार. भगवान बुधदाचा आणि बाबासाहेब आंबेडकरांचा फोटो लावला गेला आणि काम करणा-या माणासात कुजबुज सुरु झाली पंगत झाल्यावर उरकटी काढायला मोलकणींनी नकार दिला.

६] "ब्राम्हण प्रेयसी आपल्या गोष्टी प्रियकराचं उपनयन होणार नाही, काय म्हणून मला विचारत होती - - - - तो ब्राम्हण व्हायला हवा, माझी मुलं देखील ब्राम्हण म्हणून जगायला हवीत.

या जाणावेच्या जगात पीडित, दलित, दरिद्री, ^{३१} माणासाला स्थान नाही, कारण वर्ण व्यवस्थेच्या संस्कारांनी जळल्या गेलेल्या मनाला माणुसकीचा प्रत्यय कधीच येवू शकत नाही.

"बिन पटाची चौकट" मध्येही हीच परिस्थिती दिसून येते.

१] त्यांच्या आजोळी, माहेरी व सासरीही धार्मिकता पाळलेली दिसून येते, साहेबराव जातकूळीचे ब्राम्हण नसूनही सर्व संस्कार ब्राम्हणाचे होते, आजोळचं घराणं धार्मिकतेच्या बाबतीत अतिशय एकनिष्ठ होते, घरात दररोज पोथी वाणो चालायचे, वडीलांचा तर पांडुरंगावर विश्वास, तुलंगवास भोगला तरी पांडुरंगावरील त्याची शक्ती कधीही कमी झरलेली नाही, आई पण सोवळे-ओवळे पाळायचीच.

२] सासूबाईंच्या मनावर तर ते म्हणायचे, "जैन समाजाची इतकी गाढ पकड आहे की तो त्यातून सैल व्हायचीच नाही, लहानपणापासून सोवळ्या-ओवळ्यातच तिचा जन्म गेला, आता मी तिच्या मनाविस्तरून तुझ्याशी लग्न केलं, तिला त्याबद्दल राग-तिरस्कार नाही, मग मनात अटो आहे ही आपल्या जातीची नाही, बस, ते माझी समजूत घालत आईलाही सांभाळून घेत.

आणाडी एक प्रसंग - दीड महिन्यांनंतर एके दिवशी सकाळी प्रथमच लेकराला मांडीवर घेतले, दोन-तीन मिनिटांनंतर म्हणाल्या "घे" आणि बाळाला खाली गार फरशीवरच ठेवले आणि लगेच आंधोळीला गेल्या.

काळ हा माणासाला बदलायला लावतो म्हणतात.

सासूबाईंना मी कधीच कांही बोलले नाही, पण पूर्वीच्या कट्टर जैन धर्मीय सासूबाईं आज तशा राहिल्या नाहीत.

राजकीय परिस्थिती -

भारतातील राजकीय उलाढालीचे चित्रण एकदोन प्रसंगातूनच घडते, अंतःस्फोटमध्ये राजकीय परिस्थितीचे दर्शन घडलेले नाही, पण "बिनपटाची चौकट" मध्ये दिसून येते.

१] राष्ट्र सेवा दल शिबीरात काम करणारे शामकाळा, एका दमात राष्ट्रीय गाणी मुला-मुलींना शिकवित. त्यावेळचे त्यांचे कुशल संघटन काँग्रेस पहायला मिळते, संध्याकाळी रंकाळा तळ्यावर फिरता-फिरता स्वातंत्र्य लढ्यातील आठवणी सांगत, जेजुरीच्या लुटीची कथा, धडाडी, करारी, साध्या, तरळ स्वभावाच्या व्यक्तीचे दर्शन घडते.

२] आण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांच्याबरोबर वध्याला जाण्याचा योग आला, आण्णा खूप आजारी होते, देशभर आणीबाणी लागू झाली होती, त्यावेळचे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी सर्व समाजवाद्यांना तुलंगात टाकले, बाबा आमटेचाही पाठीचा कण्याचा आजारवाटला होता. त्या दिवशी सगळं वातावरण तंग होतं, जरी शंकररावांनी आण्णांना पळडलं नसलं तरी त्यांच्यावर नजर ठेवलेली होती, त्या दिवशी आण्णा ऑफिसमध्ये गेले, भितीवर टांगलेला "पद्मभूषण हा किताब

- २१ -

काढायला लावला, बाबांनीही त्यांना मिळालेला किताब आणि मानचिन्ह आणीबाणीच्या निषेधार्थ सरकारला परत केला.

३] १९७५ साली पंढ्रधान इंदिरा गांधींनी आणीबाणी जाहीर केली, तो प्रसंग - इंदिरा विनोबाजींना पितृवत मानत, तत्ला विचारत, विनोबाजींनी त्या पर्वाला "अनुशासन पर्व" म्हटले आणि वर्धासाठी मौन धरले, संपूर्ण लोकांना उत्सुकता होती की, बाबा पहिलं वाक्य कोणातं बोलतील, काय बोलतील ? पण - - - - - बाबा आणीबाणीविषयी काहीही बोलले नाहीत, सर्वांची धोर निराशा झाली, लोकांसाठीच दुर्दैव अपेक्षा मोठं कोणातं असेल/ !!

सामाजिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीवस्तु असे दृष्टीस पडते की, समाजात कोणातेही बदल अतिशय मंद गतीने होतात, समाजाचे स्वल्प विविध प्रयत्न केल्याही पूर्णपणे बदलत नाही, बंडखोर लोक समाजाला मान्य नसतांनाही आपल्याला पाहिले तसा बदल घडवून आणतात, सर्वसामान्य लोक समाजाने मान्यता देवूनही परंपरेपासून दळायला तयार नसतात, हेच समाजाचे अरे व मूळ रूप दिसते.

सामान्य लोक परंपरा तोडायला तयार नसतात, परंतु परंपरा तोडल्या तर समाज परिवर्तन घडून येणार आहे, उदाहरणाच द्यायचे झाले तर या दोन्ही आत्मचरित्रातून घडून आलेले आंतरजातीय

- २२ -

विवाह कोणात्याही सामाजिक कार्याच्या आड आलेले नाहीत, परंपरा मोडल्या जातील, फक्त धीर धरायला हवा.

आत्मचरित्रातील सत्य -

आत्मचरित्रातील सत्य मर्यादित व व्यक्तीसापेक्ष असते, मनुष्य स्वतःकडे साक्षी म्हणून पाहू शकतो असे स्वयंचिंत घडते, त्यामुळे आत्मचरित्र हे निःपक्षपाती आणि सत्याला धरून होवू शकत नाही, स्वतःला अज्ञातता घ्यायला हवे, स्वतःचे कुतूहल हवे, सर्व आयुष्य निःपक्षपातीपणाने पाहण्याइतकी माणसाची स्मृती धड नसते, आणि त्याचे साक्ष्यही कोठे पडते, याचे उदाहरणच घायचे झाले तर "बिन पटाची चौकट" मध्ये लेखिकेने सायन्स सोडून आर्ट्सला प्रवेश घेताना, त्या म्हणतात त्यावेळेचे प्राचार्य कदाचित शरदचंद्र देशपांडे असावेत, म्हणजे अगदी त्या ठामपणे सांगू शकत नाहीत, की, शरदचंद्र देशपांडे हेच प्राचार्य होते बऱ्याच ठिकाणी असे निःसंदिग्ध उल्लेख आले आहेत, मनाने जवळची माणसे व मनाने दुरावलेली माणसे त्याबद्दल लिहिताना त्यांचा म्हणून एक रंगीत चष्मा दिसतो, त्यामुळे लिहिणे त्या रंगाचे होवून बसते, उदा. मनाने जवळची माणसे म्हणजे आण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे, गायकवाड काब्रू, यांच्याविषयी लिहिताना आपले पणाने लिहिले आहे. परंतु समाजकल्याण अधिकारी निरुमसाहेब यांच्याविषयी लिहिताना

एकप्रकारे वेगळ्याच दृष्टीकोनातून लिखाण झालेले दिसून येते, "अंतःसफोट" मध्येही कुमुद पावडेंना बहिष्ण मानणारा सनतकुमार. कुमुदनेही आपल्या घरात मोकळेपणाने बावरावे, ही त्याची आंतरीक इच्छा असूनही तो आझी लेखिकेची आत विचारताच कुणाची, कुणाची, म्हणाला ह्या त्याच्या स्वतःचा दोष नाही, तर कदाचित त्याच्या घरातील वातावरण माणसे यांच्या दडपणामुळे तो तसे म्हणाला असला जिच्यावर आपण बहिष्णीप्रमाणे माया केली, तिचा आपल्या घरात अपमान होवू नये, ही त्याची इच्छा असावी, परंतु लेखिकेला ते छटकले, किंवा दोन गोजारणी एक मारवाडीन व दुसरी ब्राम्हणा हळदीकुंबुंबाळ्या बोलावताच "आमचं उपवास व्रत आहे" म्हणातात, म्हणाजेच त्यांच्या मनावर असणारा जातीय भावनेचा पगडाच याला कारणीभूत असावा, इच्छा असूनही त्या हळदीकुंबुंबाला आलेल्या नसाट्यात, म्हणाजेच व्यक्ती या वैयक्तिक कारणीभूत नसून त्या-त्या काळाची समाज रचनाच या गोष्टींना कारणीभूत आहे. मनुष्याने आपला अहंभाव सर्वस्वी विसरून टाकायचे म्हटले तरी ते त्याला जमतेच असे नाही, स्त्रियांची आत्मनिवेदनाची गरज आंतरिक असायला हवी कारण दुस-याच्या कलाने जीवन जगताना स्वतःच्या इच्छा आकांक्षांना (पुरळ) घालावी लागते, पण ^आ हें दोन्हीही आत्मघरित्रात इंदुमती जॅथळे व कुमुद पावडे यांना जमलेले नाही, आत्मघरित्रात मन मोकळे करणे शक्य होते, पण त्यासाठी विमुक्तता हवी, संकेत, स्टी यांचे बंधन नको,

जेंव्हा तत्पय दर्शनावरच भर हवा, आणि ही दोन्हीही आत्मचरित्रे
अहंभावने न पाळता, स्त्री, तसेच न पाळता लिहिलेली दिसून
येतात.

तत्पयकथन -

या दोन्ही आत्मचरित्रांतबंधी बेलायचे झाल्यात आपले
मातेवाइक, सासर माहेर आणि बाह्य जनांमध्ये वावरण्यात
मिळालेल्या अशा या दोन्हीही लेखिका आहेत, जे घडले त्या
स्मात स्मृतीवर पूर्ण भरबत्ता ठेवून लिहिल्याची त्यांची रित आहे, ^{री/}
त्यांना लपवा-छपबी सहज करता आली असली, पण वाचकापासून ^{ती}
आपण कांही लपवावे ही कल्पनाच त्यांच्या मनाला स्पर्शतांना
दिसत नाही, "अंतःस्फोट" मध्ये एक अनुभव लेखिकेने अगदी
प्रांजळपणे येथे सांगितला आहे, उदा. आमची एक स्त्री संस्था
अखिल भारतीय स्वस्वाची आमची कार्यपद्धती थेट बरच्या
वर्गाच्या अनुकरणाची, जेव्हा ५० माणसं असतील तसेला,
पण वर्तमानपत्राचे रकानेच्या रकाने भरले जातात, "प्रचंड
गर्दी लोटली होती." - - - इ. तळागाळाच्या स्त्रीपर्यन्त
आम्ही पोहोचयला हवं ना निदान - - - पण आम्ही
केवळ सभाच गाजवू शकतो, अंग मोडून तळागाळ्याच्या
माणसांसाठी आम्ही काय करतो ? निदान आमच्या अमोघ

कर्तृत्वस्यं सामर्थ्यं दलित, पिडीत, गणीत त्यांना समर्थ जाणीवेन उठ- पी डि/१७
विण्याच्या कामी तरी झालं असतं तर बाग्नास्तीचा विजय झाला
असता पण आम्ही केसाचे तंतू काढण्यात व मोजण्यातच आमची
सरस्वती प्रगट करत असतो.

२] या बायकांच्या बोलण्यातील सर्व कल्पनांचा कंटाळा चीड
आणण्यात कारणीभूत होतो आणि ती रागानं बोलून पाते,
"मला अहेव मरणा नकोच, या वाक्यानं न्यूट्रॉम बॉम्ब पडावा,
त्याहीपेक्षा भयंकर प्रतिक्रिया उमटतात, त्यांच्या लेखी मी
एक पालीपेक्षाही भयंकर भीमत्त जन्तू ठरले, हे दिसतच आहे,
त्या माझं एका शब्दात वर्णन करतील, "दळभद्रया लक्ष्मणाची
बाई म्हणून.

बिनपटाची चौकटमधील सत्य कथन -

१] गावात सामसूत झाल्यावर पळून जायचे ठरविले, कमलाने
साहेबरावाचे रुपडे घातले, जणू झारांच्या रागांचाच अवतार,
ती स्वातंत्र्यासाठी पाठीवर पोर घेऊन लढली, तर ही बया स्वतःच्या
प्रेमाबातू भाऊ-भावजय सर्वांना सोडून होणा-या जीवा-भावाच्या
साथीदाराबरोबर निघाली.

२] एकदा असेल आले दिवाळीचे सर्व पदार्थ केले त्या फराळातले अनारसे चांगले मोठ-मोठे बाजूला काढले, तसाच गरम अनारशांच्या पुडा पेटित नेवून ठेवला, कुलुप लावले, मात्र ते अनारसे खाण्यासाठी आम्हां तिघींनाही एकत्र येता येईना आणि एकत्र येता येईना आणि केलेल्या चोरीचा पडसात पडेना.

३] जागी झाले ती पुन्ही हाताच्या स्पशानि क्षणातच त्याचे ओठ माझ्या ओठावर टेकले - - - - मला सुयेना काय करावे ते ?

४] खरंच आपणा शहरी असलेल्या माणसाला या मळक्या, फाटक्या माणसाबद्दल सबटी का लाज वाटावी ? कमीपणा का वाटावा ?

५] "पोरी त्या माणसाला मी पाहिले - - - -
तो तुला कांहीही करणार नाही."

"म्हणजे, तुम्ही काय आता रोज त्याच्यावर नजर ठेवणार ?" मी.

"नाही पोरी, तो एक कलावंत माणूस आहे-चंद्रकांत मांडरे.
"कोण चंद्रकांत मांडरे ?" मी माझ अज्ञान त्यांच्यातमोर पाजाळलं.

आणि मी एकदम गप्प, अपराधी होते, बिनाकारणाच आपण
त्यांच्याबद्दल गैरसमज करून घेतला होता, केवळ पुरुष म्हणून
माझ्याठिकाणी कोणातीही स्त्री असती तरी मला बाटले,
माझ्यापेक्षा बेगळा विचार तिच्या मनात आला नसता मांडरेंच्या
मनातही आले नसेल की, या पोराने आपल्याबद्दल सबटे समज -
गैरसमज निर्माण केले.

"स्व" ला केंद्रस्थान -

दोन्हीही आत्मचरित्रांमध्ये "स्व" ला केंद्रस्थान मिळालेले आहे. ०/

घटनांची निवड व क्रम मांडणी -

स्वतःच्या जीवनातील निवडक परस्परपौष्टक घटनांची
निवड करून त्यांची कलात्मक मांडणी करावी लागते, या
दोन्ही आत्मचरित्रांमध्ये ही साधली गेली आहे.

बिनपटाची चौकट -

यामध्ये हुंदुमती जोंधळे यांनी तत्कालीन समाजात
सुखःदुःखाच्या हेलकाव्यात कधी कोमेजलेले तर कधी उमलले/असे बे/
स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व उभे केले आहे, आवश्यक त्या घटनाप्रसंगांची कि/
निवड केलेली आहे, परंतु ज्या बाबींचा व्यक्तिमत्त्वाच्या कि/त्या/

घटनांत काहीही उपयोग नाही, अशा गोष्टी जास्त पाल्हाळीकपणे सांगितल्या आहेत, यामध्ये संवेदनक्षमता कमी प्रमाणात दिसून येते, व्यक्तीगत प्रसंग जास्त आलेले आहेत.

त्यामानाने "अंतःस्फोट" मध्ये स्वतःचे व्यक्तीमत्त्व रेखाटले आहे, परंतु ते संघर्षाच्याच भूमिकेत जास्त आहे, सामाजिक संवेदन क्षमता जास्त प्रमाणात दिसून येते, घटनांची योग्य निवड, कलात्मक मांडणी योग्य अशाच शीर्षके देवून अगदी नऊ प्रकरणातच हे आत्मचरित्र लिहिले "अंतःस्फोट" हे आत्मचरित्राला दिलेले नाव योग्य आहे.

दोन्हीही आत्मचरित्रांमध्ये वस्तुस्थितीदर्शक निवेदन आढळते,

प्रवास वर्णन -

प्रवास ही मानवाची एक स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे, आपणा पाहिलेला नवा सलुख, तेथील लोकाचार, निसर्ग, यांची माहिती सांगण्याची वृत्ती प्रवास वर्णन पर बाड्:मयाला जन्म देते, त्यामुळे "प्रवास वर्णनेही आत्मचरित्रात येतात."

- २१ -

अंतःस्फोट मधील एक मजेदार आठवणा.

५ मे १९७८ दादर स्वसंप्रेक्षने मुंबईला निघाले, एक जोडपे
 तून लेकाकडे इंग्लंडला जावून आले, ते इंग्लंडच्या गंगती-जमती होते.
 सांगत होते.

मी विचारले "कशासाठी गेला होतात"? तून
 बाळंत इहायची होती.

बरं झेला आपल्या कडच्या तारखी ट्रीटमेंट मिळाली का ?
 - - - - छे हो, कसलं काय ? अगदी तात दिवसात ती स्वयंपाक
 देखील करू लागली. सांगण्याच्या उद्देशा की, इतकी ठणाठणीत
 होते बाई तिथं.

मग बाईंनी तत्य नारायणा कता केला २९-४० ब्राम्हणा
 मंडळी पत्ते काटून कशी जमविली, श्रीखंड आणि पातळभाजी
 कशी अपूर्वाईने आपल्या मंडळींनी खाल्ली - - - हे तारे
 ऐकत असतांना, अचानक मी विचारले "का इतर आपले भारतीय
 नव्हते का ?" होते हो, पण आपले चांगले ब्राम्हणा मिळताना
 दुस-याला कशाला बोलावणार ?"

... ३०...

म्हणाजेव जातीभेद हा फक्त भारतातच आहे असे नव्हे,
तर तो भारताबाहेरही आहे, परदेशात जरी लोक गेले तरी
जाणियता समाजाच्या मनात आहे हे दुर्दैव आहे. की /

बिन पटाची चौकट मधील उदाहरणे -

- १] आण्णा, अब्दुल भाई, आणि मी गोपुरी मुक्कामी
होतो, गोपुरी आश्रम तर या झाडांच्या गर्दीत इतका
झाडलेक^क की, नवीन आलेल्या माणसाला तेथील कुटीबजा
खोल्या शोधूनही सापडत नाहीत, नारळी, पोफळी,
पेरु, आषा फास, डाळींब, चिक्कू सात-आठ एकरात
आकारात आला होता, मजुरांचा लोंढा कोकणाच्या
०। गांधींनी थोपवला होता. हाताला काम, पोटाला
घास दिला, त्यामुळे त्यावेळची माणसं आता गोपुरी
आश्रमाची कार्यकर्ती, पोशाख म्हणाजे कमरेभोवती एक स्व।
धोतर, तेही गुडघ्यापर्यन्त, स्त्रियाही नउबारी लुगडं
गुडघ्यापर्यन्त, डोईवर मोठा आंबाडा, त्या भोवती
ताज्या फुलांची वेणी माळलेली, सगळेजण मिळून
मितळून कार्य करायचे, भांडवण नाही, तंट नाही. अ।
कधी-कधी गाण्याच्या तालापुरावर कार्य संपायची. ०।

२] गुजराथमधील अहमदाबाद शहर सुंदर आणि स्वच्छ शहर, जेवणाचे बिलकूल हाल नाहीत.

३] दार्जिलिंग - हिमालयातील एक थंड हवेचे ठिकाण. ^{९/}
उंचावर त्यातील कॅलिंगपॉन्ग, सकाळचा चहा म्हणजे अस्सल आत्माही चहा, हिरवेगार डोंगर, धुक्याचे ढग - - -
दाट-दाट धुकं, पाय पळत रहायचे पण डोळे उघडून सुट्टीचं हे सौंदर्य आधाशासारखं पीतच रहायचे , किती सुंदर तो सूर्यादय, उंच फुलांची झाडं आणि घरा-घरातून डोक्याला पटा बांधून पाटीवर मोठ-मोठ्या बास्केट घेवून बाहेर पडणा-या तरुणी, खवटी खवटी लहान पोरं-पोरी डोंगर चढण्यात पटाईत. खरंच नितर्गाचीच ही सर्व किमया. नाही का.

४] वर्धा सेवा ग्राम - बापूजींची ज्या कुठरोगी ^{नी}
पंडितांची सेवा केली, त्याची कुटी तिथे आहे, गोराला, दुग्धालय, शोती सर्व स्वावलंबनाचे उद्योग येथे चालतात.
ते/ लेखिका म्हणजे मला शास्त, शांतता, संयम, पावित्र्य दिसले, मनाला शांती व समाधान वाटले.

५] वर्धा नागपूरच्या तुलनेत कोल्हापूर हे अतिशय थंड ठिकाण.

आत्मचरित्रकाराबरोबर विशिष्ट क्षेत्रांची, उद्योगाची माहिती मिळते, निरक्षरपणे तन-मन-धन ओतून कष्ट केल्याने यश मिळते, हे शक्य करते.

शैली समीक्षेच्या आधाराने ही आत्मचरित्रे तपासली तर स्त्रियांच्या अनुभूतीची तीव्रता शब्दबद्ध होते, तेंव्हा अपूर्व ते मूर्त झालेले दिसते, साधेपणा, सरलता, प्रासादिकता, उत्सुकता, अल्पाक्षरत्व ही वाङ्मयीन मूल्ये हाती घेतात, अनुभवाच्या उत्कटतेनुसार शैली भिन्न-भिन्न रूप घेतांना दिसते, बोलणे तसे लिहिणे.

प्रादेशिक भाषा : उदा. अंतःस्फोटमधील -

१] संमेलनाचे उद्घाटन दुसरे दिवशी नऊ वाजता होणार होतं, पहाटे पासून स्नानाच्या गडबडी "साडी कोणाती नेसायची ? हे क्लाऊज मॅच होणार का ? माझी कॉस्मि बॅग कुठाय ? कॉस्मिक म्हटल्यावर मी घाबरते, हात लावल्याबरोबर माणूस मरामयं, पण मग लक्षांत घेतं "कॉस्मिक" म्हणाजे कॉस्मेटिक प्रसाधनांची बॅग.

२] नंदेश्वर भाजीचा आवाज भरपूर "महारी" आहे, पण बोलित मात्र शुद्ध ब्राम्हणी शब्द अमून-ममून डोकावतांना दिसतात.

"मोठ्या भाग्यवान ग तुमी । आजच्या पोरी.

आजीच्या बोलित "ग" तिरासारखा सुपलेला आहे.

" अन् आमच्या राज्यात इतवार काय, न सोम्मार काय सारखा होता बाई, सोम्मारी मिलात जावावं, पोराबाचं घरदाराचं कस तर हप्ताभर रावावं - - - - मोठं किस्टाचं आमचं जीवन गं ।

बिन पटाची चौकट -

१] आमच्या ओळखीचीच गोजारीण होती ती म्हणाली,
"पोरावं काय करायची लागलाय? दळताय दहय ? - - - -
हसया घरातल्या बाया तरो कशा रांडवा हाय म्हणाते मी ?
त्यास्नी काय दळण बी दळता येत नाही दहय ?

२] एक बुरजा घेतलेली वयस्कर बाई म्हणाली -

"क्यू रे कित्के बच्चे है ये ? - - - - इनको कोई मॉ - बाप है की नहीं - - - - ? या अल्ला इन बच्चोंको भला कर,
यह ऐसा कैसा भाडखाउ बाप - - -

३] आम्ही अकाजणी पास झालो हे आमच्या अडाणी सखाईनाही कळलं "माझ्या समया पोरी पास झाल्यात, लई ब्रेत झालं रं, देवा, मडयं गा-हाणं देवानं रेकिलं. समया पोरी त्यानं पास केल्या नव्हं - - - ? देई [देवी अंबामय, तुला किलुभर पेटं दिईन बर.

व्यक्तीचित्रण -

काहीवेळा देहरेपट्टीच्या मापनाने, मनोविकारांच्या सहाय्याने, केव्हा कृती-उक्तीच्या निरीक्षणाने व्यक्तीचित्रे झेप्टलेली आढळतात.

अंतःस्फोटमधील व्यक्तीचित्रे : आल्बर्ट कामू -
नितर बेह-याचा, राठ केसांचा भावनाहीन डोळ्यांचा स्वतः विषयी परका.

मायहार्ड -

जमीनदार कुणाजी घराण्यातील, पतीच्या मोठ्या मावशी, वयानं छत्तरीच्या घरातील, उंण्या, बांध्याच्या माथाभर पदर घेतलेल्या, उंय, कपाड, अत्यंत सात्विक नि सोशिक.

पोलिस इन्स्पेक्टर खंडागळेसाहेब -

चेह-धावर भारदस्तपणा, गभीरपणा, शांत समजसपणा,
व माणूसकीचे ओतपेटत भाव.

बिजवेसाहेब -

पोलिसी खाक्याविरुद्ध, मनमिळावू गप्पा भारणा-या
समाज सेवकाचे गुणा त्यांच्यात दिसतात.

नंदेश्वर आजी -

८५ वर्षांच्या नंदेश्वर आजी कुणाला सांगून देखील
पटत नाही, सध्याच्या सुस्थितीतल्या दिवसांनी ये हनत
कस्त कांभीतारच्या हाडांना नरम केलं नाही, भोगलेल्या
दाहक जीवनाच्या आठवणींना मऊ केलं नाही, अजून आवाज
भरपूर "महारी" आहे, पण बोलीत मात्र शुद्ध ब्राम्हणी
शब्द दिसतात, चेह-धावर रंगेल भाव आहेत, मर्दांचे कर्तृत्व
गान्ध्यांचे.

बिनपटाची चौकट व्यक्तीचित्रे -

✓ मामा क्षीरसागर - सुंदर, गोड, छान आवाजात
भजन म्हणाणारे, पांढरीशुभ्र खादीची वस्त्र, दाढी, पांढरेशुभ्र
केत, फळा रुंद कपाळ. डोक्यात अपरंपार माया, गोरेपान
मामा एखाद्या श्रधितारखे भासत होते.

- ३६ -

बाबा रेडीकर -

अर्था बाह्याचा सदरा, अर्था चड्डी "तीही खादीचीच,
पात्रात जाडजाड बहाणा, आवाजही मोठा खणाखणीत.

आचार्य दादा धर्माधिकारी -

चार-चौघासारखे तरळ साधे, पण चेहरा मात्र बतत
विचार मग्न असलेला, करारी मुद्रा.

आण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे -

डोक्याचा अगदी तुकतुकीत गोटा, केलेला, दादो मिशा
नाही, उंच कृशा शरीर फुटीचे. काळा सावळा रंग पण
डोक्याकडे पाहूनच मिती वाटायची.

शांकरराव देव -

डोक्यावर सुरळक केस, छुरटी, पांढरकी दादी, कांही
दात पडलेले, खादीचा शर्ट व लुंगी, बरेच धुक्यासारखे वाटणारे.

आचार्य भागवत -

उंच उंच वाकलेले, दम्याचा आस, जून खोकल्याचे बघायवेही
मोठे विचित्रच.

प्रेमाताई कंटक :

खूप उंच, म्हातारपणामुळे पाठीचा निव्वळ, धनुष्यबाण झाला होता, त्या कुडणाभक्त होत्या.

सौ. लक्ष्मीबाई प्रभाकरराव कोरगांवकर -

त्यांच्याकडे पाहून समाधान वाटावे अशा महालक्ष्मी उभ्या करतात ना तशा गो-वापान, कपाळावर मोठं कुंकू लुगडं जरीच्या काठा-पदराचं, तशीच चोत्री, मानेवर अंबाडा, लहान घु-याच पणा प्रसन्न व्यक्तीगत्वाच्या.

प्रभाकरपंत कोरगांवकर -

छात्रालयाच्या स्वार्थी आणणा पिंडच मुली दातृत्वाचा आणि तो त्यांना त्यांच्या वडीलाकडून मिळालेला होता, छात्रालये काढून गरीब मुला-मुलींची आयुष्ये उभी केली.

वि. स. खांडेकर -

डोळ्यांनी दिसत नव्हते, आकलनही खूप, नि अंगघर जोड झाल्याने अधिकच घादंघुके दिसत होते.

वॉर्डन शारदाबाई -

सदानपणी गोष्टीतील राजकन्या राज्वाड्यातील भव्य
पलंगावर गादीवर झोपलेली असायची ना तथा बाई वाटत उंच्यापु-या,
धिप्पाड, पांटे-या गुप्ता काठापदराच्या साडीत नेहमी.

सुपरिन्टेडेंट बसुमती पेंढारकर -

कुमारिकाय पण मातृत्वाचा अनुभव फक्त जन्म देवून अनुभवता
येतो हे त्यांनी खोटे ठरविले ततत हसतमुख, गहूवर्णा रंग इ.

सरोज चिटणीस उर्फ कल्पना दळवी -

साध्यानुध्या चार चौघीसारख्या, पण स्वतःचं एक वेगळं
विश्व, होतं, ज्याचा फायदा आयुष्याच्या दृष्टीने कित्येक मुलींना
झाला.

बालकल्याणगृहाचे कर्वेसाहेब व बाई -

देव माणूस प्रत्येकाच्या मनाला जपणारे गोरेपान घा-या डोळ्यांचे
अंतर्बाह्य सृचिभूत, अनाथ मुलांना पितृ-मातृस्थानी असे होते.

वसतीगृहाची स्वयंपाकीण सस्त्राजी -

वयानं ब-याच होत्या, पण अगदी किडकिडीत असल्याने काटक
झाल्या होत्या, कामाचा उरक दांडगा, तोंडाचा पट्टा कायम चालू
तोंडाचं अगदी बोकळं झालेलं पण पान खाण्याची भारी होती.

आ. गो. कामत सर -

उंचय-उंच गोरेपान, शारीराने थोडे स्थूलच, बादीचा पांढरा बुशाशर्ट, बाकी अर्धी चडी, गाईडसारखा गळ्यात स्कार्फ, कमरेला कातडी पट्टा, त्याला लोंबळत असलेली शिट्टी, डोक्यावर उन्हाळ्याच्या दिवसात फक्त गांधी टोपी.

बसुंधरा देगामाने बार्ड -

नांव बसुंधरा-पृथ्वी. आलय-प्रलय तुफान सगळं पोटात घेणारी, व ती बसुंधरा, त्याच्या नावाचा कृतीचा एक सुरेल सुरेख संगत.

इंदुमती चिपळूणाकर -

कडक धोरणी स्वभावाच्या आई कमला आणि वडील साहेबराव जाधव -

कमला ही सुधदा फ्रं देखणी आणि हुशार होती. वडील कमावलेली शारीरगष्टी, पीळदार शारीर, काळा सावळा रंग, देखणे स्वाबदार व्यक्तीमत्व, हाडाचे विशिष्ट, हस्ताक्षर रूप सुंदर भाषाप्रकारे व्यक्तीमत्त्वे रेखाटलेली दिसून येतात.

✓ क्वचित म्हणींचा वापर करत अत्याक्षरत्व साधले आहे,
उदा. शणिक राग नि भीक माग. "जुने-ते-सोने-" "जगी ज्यास
कोणी नाही. त्यास देव आहे.

प्रतिमा -

प्रतिभांचा वापर क्लृप्त प्रसंग साध्या, सरळ रचनेने जिवंत
केलेले दिसून येतात.

उदा. अंतःस्फोटमध्ये.

"आउटसाईडर" मधील आल्बर्ट कामुजची जीवघेणी कृती.

विचाराच्या मंथनाने बाचकाचा जीव जाबयास लावणारी.

अजब सामर्थ्य, केवळ विवादाद भोगणाराला कबच रहित सत्य.

प्रत्येक शब्द वेदना बनलाय, नायक मोगाँ मिरसाँल्ट

सहजपणे जगतो अलिप्तपणा त्याच्या अंगवळणी पडलेला

दिसतो, - - - - - त्याच्या वृत्तीमध्ये विचलितता

नाही की, डोक्यात विचाराच स्तंदोलन नाही, स्वतः विषयीही

परका उरंच कौतुकास्पद.

आपल्याला असं जगता येईल काय ? हे बेगळेपणा हा परकेपणा
जीवनाच्या धकाधकीत आपल्या अंगवळणी पडेल का ? अलिप्तपणे
जगण्याची ही कसोटी ही सहज पणा ? पणा मला शेवटी कळून
चकतंय हे वागणां अशक्य आहे, स्थितप्रज्ञ भावनांच्या गुंताबळीत
अडकलीय न उकलता येणा-या केसातील जटासारखी तडतडतेच

नसती नि मी आजुतसाईडर कामुजच्या आजुतसाईडरगी.

इंदुमती जोंधळे यांच्या आत्मचरित्रातून स्वातंत्र्य लढयात,
जेजुरीच्या लुटीची कथा, स्वदेशी चळवळीत हिरीरीचे भाग
✓ घेणा-याकडून गांधीवादी जीवनपध्दतीचा परिचय घडतो, तर
अंतःस्फोट कूसुद पाबडे यांच्या लिखाणातून संघर्षवादी, प्रत्याघात
✓ वादी आंबेडकर वादी जीवनपध्दतीचा परिचय घडतो. जेंव्हा
त्या जीवनसत्ये बोलून दाखवितात, तेंव्हा चिंतनशील योग्या-
सारख्या धीरगंभीर वाटतात.

आलंकारिकता -

आलंकारिक भाषा शैलीत "अंतःस्फोट" मध्ये वापर केलेला
दिसून येतो, संस्कृत सुभाषितांचा वापर केलेला दिसून येतो.

उदा. १] यमानं तिला दिलेलं चुडेदान - अतूट संतती व संपत्तीसह

२] पण "प्रथमग्रासे अक्षिकापातः" असं काहीसं घडलं

३] "गूढाच्या गाभा-यांत हे ज्ञान याचि डोळा व्यक्तीच्या -----
नटहे धर्मानं हरवलेल्या एका क्रीटकाच्या कवेत सामावताना
पाहिलं "

४] ती एक श्रावणातली भिजलेली संध्याकाळ, ओथंबलेलं काळशार

आकाश, धरणीवरची प्रत्येक वस्तु झाकाळलेली तरी पण परिचम
रक्ताळलेली मध्येच कुठेतरी चमकून होणारी वीज

अचानक निघणा-या छातीतील गिलकेसारखी माझी अथांग
बैचेनी.

५] "मा निष्ठाद प्रतिष्ठार्य त्वमापि गमः कातरत्वम् "

६] "मा निष्ठाद प्रतिष्ठांस्त्वमगमः शाश्वती समाः "

७] सध्याच्या सुस्थितीतल्या दिवसांनी मेहनती कडक कांबीसारख्या हाडांना नरम केलं नाही. भोगलेल्या दाहक जीवनाच्या आठवणींना मऊ केलं नाही की सु-पाची धार असलेल्या आवाजाला बोथट केलं नाही.

८] "जीवो जीवस्य जीवनम्" ही ती जाणीव.

९] त्याच दिवसाची संध्याकाळ. शरद ऋतूतील आल्हाद ओसंडून भरलेली. रंघरंघ पुलकीत करणारी, प्राजस्त गंधाची, विविधकमलरंगी, चराचर हूड्टीला स्वागतार्ह वाटणारी.

१०] स्त्रीचं दास्य तोऱ्याच्या कालुळनेजं मदलेलं मखमलक होतं तर शुद्राचं दास्य बोरीबाभ्नीचं होतं. स्त्रीला सुंदर सौभाग्य लेण्याच्या गोडं स मुलधापा देऊन एका विशिष्ट मोहनित्रेत ठेवलं होतं. संस्कृतचा अऱ्यास तळाले असल्याने अलंकारीक भाषाशैलीचा प्रभाव दिसून येतो.

✓ "बिनपटाची चौकट" मध्ये भाषा अगदी सरळ, प्रसन्नतादिक, बाळबोध अशी बापरलेली आहे. त्यामुळे प्राजळपणे स्वतःचे आत्मचरित्र कथन केल्याचे दिसून येते.

उदा. १] सकाळी मुलांना आंधोळ घालून धारोळण दूध प्यायला लावायचे आणि मग माझ्या ब श्रीरामच्या हातात पाटी-वेन्तिल देऊन उजळणी काढण्यास सांगायचे.

२] आई वारली. त्याबेळी मी नेमकी किती वर्षांची होती हे माहीत नव्हतं, पण सर्व कळत होतं. वेळप्रसंग आले म्हणजे अकालीच मुलं शहाणी होतात. तसेच आम्हा भावंडांचे झाले. ----- नियतीला आमच्या आईबाबांचं, आमचं सुख कदाचित पाहवलं नसेल.

३] औरंगाबाद कारागृहातील ते सगळं बातावरण आम्हां चिमुकल्यांना नवीन ब गुदमस्त टाकणारं होतं. कावरे-बावरे होऊन आपल्या अण्णांना शोधत

राहायचे. पण त्या अजान मनाला तैथील कठोर शिस्तीची, परिस्थितीची जाणीव नव्हती.

४] शहरातल्या श्रीमंतांच्या मुलीचे जुने कपडे आम्हाला घालायला देत. त्याबेळी फारसे बाबगे काहीही वाटत नसे.

५] चौथी बोर्डात ती कोल्हापूर जिल्ह्यात तिसरी की चौथी आली. मी मात्र नसती प्रथम श्रेणीत पास झाले. तेव्हा मेथाला विचारले, "काय मेधा, बोर्डात कृणाचा लग्ना नव्हतात ना लाबला --- ?" तेव्हा खळखून हसून म्हणाली, " सर्व ठिकाणी इंदू थोडीच भेटते --- ?"

अलिप्तता :-

"अंतःस्फोटमध्ये लेखिका कुमुद पावडे यांनी स्वतःबिषयी अलिप्तता बाळगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी त्यांनी आऊटसाईडर आलबर्ट कामुजचे उदाहरण दिले आहे.

या एकलेपणात अनेक स्मरणांची आवर्त घुं घुं ss करतात, अनेक आकृतींचं मुक्त आकृदन शब्दांच्या साच्यात न साकारणारं, त्रस्त करतं आणि अगोच आवर्तातून एक आकार धुसर काळा माझ्या तूळटीसमोर साकारतोय,
" आऊटसाईडर" मी पटकन् ओळखते. निबर चेह-याचा, राठ केसांचा, भावनाहीन डोळ्यांचा आऊटसाईडर. वास्तविक आलबर्ट कामुजची जीवघेणी कृती. विचाराच्या मंथनानं वाचकाचा जीव जाबयास लावणारी. कधी काळी लिहीलेली पण माझ्या हातात उशीरा पडणारी. अजब सामर्थ्य, बाल्मिकीला तुन्न करून टाकणा-या क्रौंचवधासारखं. अक्षरत्रमहाचा, आगळा प्रपंच. केवळ विषाद,

भोगणाराला कवचरहित सत्य, प्रत्येक शब्द बेदना बनलाय,
 अक्षरांचे उक्तासे, पण बेदनेची जाण अलिप्त पणा त्याच्या
 अंगवळणी पडलेला दिसतो, त्याच्या स्वतःच्या आयुष्यात तो
 स्वतः "आउटसाईडर झालेला आहे," कारागाराच्या भिंती-
 भीतींना तो गुन्हेगार नाही, हे माहित आहे. पण
 स्वतःच्या निरपराधित्वाबद्दल त्याला सांगता येत नाही,
 देखावा करता येत नाही, ३ री भावना फुटून येत नाही की
 भ्र्शाभ्र्शा रडून किंवा उघ्ठा उक्ताशांनी त्याला ते दर्शविता
 येत नाही, फागी होणार हे स्पष्ट दिसत असतांना देखील
 तो स्वस्थ आहे, निर्लेश आहे त्याच्या वृत्तीमध्ये विचलितता नाही,
 की डोक्यात विचाराचं संदोलन नाही, स्वतः विषयीही परका,
 खरंच कौतुकास्पद.

आपल्याला असं जगता येईल काय ? हे बेगळेपण हा
 परकेपणा जीवनाच्या या धकाधकीत आपल्या अंगवळणी पडेल
 का ? अलिप्तपणे जगण्याची ही कसोटी ही सहजपण ?
 पण खटं मात्र खरं की, सामान्यापेक्षा कांहीतरी वेगळेपण
 त्याच्यात आहे, असं आपल्याला वागता येईल काय ? - - -
 भगवान बुध्दानं सांगितलेली अलिप्तत्वाची जाणीव आपल्याला
 अंगीकारता येईलका ? आणि हे वागणं आईच्याबबबतीत

- ४५ -

तरी शक्य होईल, असं वाटतयं, मी देखील इतके सहजपणे वागू शकेन, पण ते साक्ष्या कल्पनेनं श्रद्धा शक्य झालेलं नाही.

बिनपटाची चौकट मध्ये ही अलिप्तता जाणवत नाही.

संयम व श्रद्धा -

संयम आणि श्रद्धा या वाङ्मयीन बौद्ध्याचा या दोन्हीही पुस्तकातून आपणांस अनुभव घेतांना दिसतो.

अंतःस्फोटमध्ये याची बरीच उदाहरणे आलेली आहे.

१] प्रायच्छेट कॉलेजच्या इंटरव्यू ला जावू लागले, येथे तर सारीच गंमत, कोणती म्हणात, तुम्ही मेरीट च्या आमच्याकडे टिकालय कागा ? कांही ठिकाणी तर इंटरव्यू देवून बाहेर पडल्यानंतर कुचेष्टेचं हासणां, खळखळत असे, शब्द तीक्ष्ण सुयाप्रमाणे ऐकू घेत "आता ह्यांनीही संस्कृत शिकवावं हं ? सरकारी ब्राम्हण नाहीत आहे." - - - - एका "महार" मुलीनं संस्कृत शिकविण्याची कल्पना त्यांना कशीशीच बाटाबी.

२] "ए पोरती काय बघतेस एक टक लावून ? काही समजतयं बिमजतयं काय तुला ? हा घे लाडू आणि पळ झूज - - - शी. मी काय भिकारीण आहे होय, मला लाडू देताय. बघितलं

म्हणून धाव झालेतही की काय कोणाला ? फटकून बोलत मी ताडकून घालू लागले, पाठीमागे शाब्द येत राहिले, "भारी माजलीन बरं का ही महारं."

माझं बालमन विचार करत होतं, खरंच मी इतकी तन्मय का झाले होते ? काय नातं होतं माझं त्या विधीशी आणि माझ्याविषयी त्या बाईनं असं हलकटासारखं तरी का वागावं ?

३] बघ हं, शिवाय नकोस हिला, हिच्यापासून दूर रहा, आणि हिच्या सोबत खेळू नकोस, नाहीतर घरात घेणार नाही पुन्हा. बालमनावर काय परिणाम होतो, ह्याची जाणीव. त्या तथाकथित सुशिक्षित व सुसंस्कृत आयांना नसावी.

एकंदरीत लेखिका कुमुद पावडे यांनी त्या-त्या वेळेपुरता जरी संयम-राखला असला तरी दुःख, वेदना, अपमान, सहन करावा लागल्याने "अंतःस्फोट" या पुस्तकातून हे निदर्शनास येते की, त्यांनी या समाजविघातक गोष्टीवर हल्ले चढविले, ✓ आहेत, आणि म्हणूनच आत्मचरित्राच्या माध्यमाने त्यांच्या या संयमी वृत्तीचा स्फोट झाला आहे, आजही समाजात अशा समाज विघातक प्रवृत्ती आहेत, त्या नष्ट करण्यास

स्त्रियांनी तत्पर झाले पाहिजे, तसेच श्रद्धेच्या बाबतीतही कांही उदाहरणे आहेत, ती पुढीलप्रमाणे -

१] दरवर्षी महात्मा फुल्यांची जयंती, मुख्यतिथी सणासारख्या साज-या केल्या जातात, पुतळ्यांची अनावरणे केली जातात, उद्‌घाटने होतात, --- पण प्रत्यक्षांत मात्र वेगळेच कांहीतरी घडायला मिळते, ज्या आदर्शासाठी फुले आयुष्यभर लढले, ज्यां मूल्यांसाठी ते झगडले ती मूल्येच पध्दतगिरणने फायदळी तुडविली जात आहेत, ही मूल्ये कोणा नष्ट करू पाहतात ? तर फुल्यांची जातकुळी सांगणारे त्यांचे आप्तजन.

म्हणून असे वाटते की, खरेच फुले होवून गेले असतील काय ? व फुल्यांनी ब्राम्हणांची धर्माला शिष्या दिल्या असतील काय ? प्रखर हल्ले केले असतील काय ? कारण चंद्रावर जावून देखील ते आपले संकुचित जातीय धर्मकारणा विसरलेले नाहीत, हा संकुचितपणा घालविण्यासाठी मला वाटते, घरोघरची स्त्री ही "प्रतिफुले" टहायला हवी, कारण फुल्यांच्या शणातून मुक्त होण्यासाठी फुल्यांची तत्वप्रणाली कृतीत आणाल्याशिवाय महाराष्ट्रीय स्त्रिला तरणापय नाही.

२] अग, ते लोक त्या मुलीला दाखवायला आले होते, मला वाटतं त्या मुलीचे भाऊ वगैरे बौध्द झालेले आहेत, त्यांना बौध्द समाजातच आपली मुलगी देण्याची इच्छा आहे, हे सांगतात,

हे रेकून एक आठवणा होते, हिंदू धर्मातील जाती तोंडण्याच्या बाबतीत डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते, तेच बौद्ध धर्माच्या बाबतीत देखील म्हणाव्याची वेळ आली आहे, "ह्या देशात कोणात्याही धर्माचा माणूस जातीच्या जाणीवेनं झपाटलेला आहे, ही जाणीवच नष्ट व्हायला हवी, माणूस माणूस म्हणून जन्मला, जात म्हणून नाही की धर्म म्हणूनही नाही, हे नंतर त्याला चिकटले, तो जन्मल्यानंतर आणि म्हणून जो कोणी स्वतःला माणूस समजून जातीची धर्माची तकलादू बेगडी बंधनं तोडू पाहतो तो मला स्वागताई वाटतो."

म्हणाजेच या ठिकाणी महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारसरणीवर. पावडेंची श्रद्धा आहे, ही विचारसरणी समान मनात ओलवर रुजण्यासाठी त्या विचार सरणीवर समाजाने श्रद्धा ठेवली पाहिजे.

"द्विनपटाची चौकट" मधील संयम व श्रद्धेची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे क्विसून घेतात -

१] इकडे आतेभावांना दया-माया आली, सकेक करत सर्व सामानसुमान, जनावरंही त्यांच्या दावणीला आली,

आम्हीही दुस-या दावणीला बांधलो गेलो. मूकपणो सर्वस्व
हरवून, अर्धपोटी, उघडे-नागडे, सगळंच आता बदललेलं होतं, आम्ही
त्यांच्या घरात मजूर होतो, पडेल ती कामे करायची, झाडवूक,
धुणां-भांडी, दळणा दळणे, गोठा साफ करणे, नदीवर जावून
पाणी आणणे इ. आणि खायला मात्रकाही नैशाबंपाकं
मिळत होतं, त्यातही पोटं भरत नव्हतं, लहानी मुन्नी तर
कायम उपाशीस.

२] कूलकर्णी आम्मा आणि आजोबा यांच्याकडे सुट्टीत
बन्सीलालनगरला रहायला गेले, आणि एक दिवस दुपारीच
आईचे बाकी आले, - - - - मी रकटीच स्वयंपाक खोलीत
काहीतरी करीत होते, मागून येवून घट्ट मिठी मारली की,
आणि तो स्पर्श किळसवाणा, मी रवटा जोर लावून
हकलून दिले की, ते मागेच असलेल्या डब्यावर कोसळले.

माझं नशाब कित्ती सुदैवी, दुस-या दिवशी श्रीराम
आला, परमेश्वर आहे की, नाही माहीत नाही, पण संकटसमयी
माणसांच्या स्थानेच चांगली माणसां धावून आली,
चाळीशी ठरत असताना अम्मांनी आकाश पाताळ एक केलं,
उपकारांची भाषाकेली, भिचसना तसं झोलल्या पण मी गप्प
उभी होते एक गाव्दही न बोलता.

२] बाळंत होवून दीड महिना झाला, शाळेतल्या सर्वजणी, घेवून गेल्या महिनाभर व्हाऊ मासू घालणारी शांताबाई बंद झाली, डाळाला मला पायावर घेवून आंधोळ घालणं म्हणाजे भिक्की वाटू लागली - - - सासूबाईचं सोवळं-ओवळं अधिकच कादलं मला मात्र हे रकेक नवीनच होतं, मी नुसती पहात रहायचं आतल्या आत घुमसायची - रडायची पण त्यांना कधी मी शाब्दानेही दुखावले नाही की, बोलले नाही. आपलं नगाीय. असो आज नाही, कॅचहा तरी बदलेल.

इंदिरा गांधीची विनोबाजीच्यावर असणारी श्रद्धा विनोबाजींना त्या पितृवत मानत असत, सल्ला विचारत,

माझ्या बाबतीत सर्वथ डॉ. नी हात ठेकले, तिला आता बरे व्हायला किती महिने लागतात, कोणा-जाणो पण "जगी ज्यास कोणाी नाही त्यास देव आहे." कोणा जगन्निघंता तो, त्याला माझी दया, कोव आली असावी, बिदाउट कॅपसुल्स, मी पंधरा दिवसात बरी झाले हा चमत्कार कसा काय झाला याचे आश्चर्य आजही स्वर्नाय पडलेले आहे.

आण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे यांच्याविषयी वाटणारी श्रद्धा गायकवाडकाका यांच्याविषयी वाटणारी श्रद्धा.

वडीलांची पाहुरंगाघर अक्षणारी श्रधदा दिसून येते, मात्र
यातिकाणी कोणातीही संबंधादी भूमिका न घेता सहजशीलतेने
निर्माण झालेली अडचण सोडविली आहे.

भाव विरेचन -

भाव विवेचनामधून आपल्या मनात निव्वळ वास करणाऱ्या
घटक बाहेर पेलला जातो, आणि आपले हृदय रिते होते,
म्हणाजेव आपल्या मनावरील ताण कमी होतो, याचीही
काही उदाहरणे या दोन आत्मचरित्रातून आणित आहेत. ^{स्त्री}

उदा. १] अंतःस्फोटमध्ये मानलेला भाऊ सनत्कुमार त्यांच्या
त्यांच्या घरी गेल्यानंतर आईच्या पाया पडतांना स्तूत
म्हणाला, बरं का आई ही तुझी तिसरी मुलगी.

आशियावादी देवून झाल्यावर आईने माझी जात विचारली,
सनत् घटकन बोलून गेला, "कृणाबी, कृणाबी,

माझे वास्तवका कोणी लपवावे, वास्तव लपविण्याचा
अधिकार कोणी किती जवळचा असला तरी त्याला नाही.
आणि शिवाय माझ्या वास्तवाची मला लाज नाही,

- ५३ -

२] दुसरा प्रसंग आंतजायीच विवाह, ही एक कथाच.
 भारतीय समाजाचं, भिन्न स्मदर्शन - - - - विवाहानंतर
 दोनच महिन्यांनी सरकारी महाविद्यालयात सहाय्यक प्राध्यापकाची
 नोकरी मिळाली, - - - - परंतु शक्य अजूनही मनात
 आहे की, कुमुद सोमकुबरच्या नावानं मिळालेली नोकरी हे
 तिचं श्रेय नाही, तर श्रेय आहे कुमुद पावडेचं आणि म्हणून
 म्हणाजे संस्कृत प्राध्यापिकेचं श्रेय तौ. कुमुद पावडेच्या तथाकथित
 स्वभाविला आहे, अजूनही वंचित आहे, तिच्या पूर्वाश्रमीची जात.
 याठिकाणीही भावविरेचन साधलेले दिसून येते.

बिनबळाची चौकट मधील उदाहरणे -

१] आईचे डोके दगडी जात्यावर आपटले, जात्याच्या बाजूने
 रक्ताचा पाट बाहू लागला आणि क्षणार्धात चारही मुलींना
 पोटाशी धल अण्णा धाय मोकलून उडू लागले. - - - -
 छोटीला आईनं अर्धवटच पाजता-पाजता सोडलं, दुधावाचून
 ती कशी तरी ती चार-पाच महिने जगली. आई गेली, वडील
 पोलिस कस्टडीत.

२] आईविना पोरक्या पोरीसाठी छोट्या मुन्नीसाठी
 कॉडबाडयातून शोळया मेंढयाचे दूध रात्री काढून आणत होते,

... ५४ ...

मग चार-चार दुधाचे थेंबे नोंडात टाकले की, तीही मरायला पिवून टाकायची, व दोघीही झोपी जायची, जणू ते माझं लेकर होतं, नि मी आठ वर्षांची तिची आई होते, एक दिवस अघानक मुन्नी आम्हांला सोडून गेली.

वरील दो=ही प्रसंगातून लक्षांत घेते की, हा सुद्धा एक मानसिक संघर्ष लेखिकेला सहन करावा लागला आहे, एवढ्या बालवयात तिला मातृत्वाचा अनुभव आला, आयुष्यामध्ये लोक विलक्षण दुःख सोसावे लागले आहे, केवून बायचे जे बय किंवा बालपण तेच करपून गेले आहे, संकटांनी त्यांना ग्रासलेले आहे,

उदात्तता -

समाजामध्ये वावरत असतांना काही-काही व्यक्ती उदात्ततेच्या भावनेतून वागत असतात आणि त्यामुळे समाजामध्ये समाज परिवर्तन घडून येते आणि पिढ्यान्पिढ्या उदात्तेच्या भावनेने प्रेरित अशा समाज हितकारक व्यक्ती घडून येतात.

अंतःस्फोट मध्ये या उदात्तेचे दर्शन कांही प्रसंगातून घडून येते.

उदा. : १] कौसल्याच्या लग्नाचा प्रसंग आज आंतरजातीय व आंतरप्रांतीय विवाहाचा संघर्ष पाहिला तर आणि परीट समाजातील देबेंद्रकुमारसारख्या तळ्याने जो संघर्ष दाखविला आहे, हे समाजामधल्या परिवर्तनाचे एक जिवंत चित्रण अंतःस्फोट-सारख्या आत्मचरित्रातून वाचतांना त्याच्या सत्यत्तेबद्दल कोणातीच शक्य बाळगण्याचे कारण नाही, या ठिकाणी वाचकांच्या मनामध्ये खुदा उदात्ततेची भावना निर्माण होईल असे वाटते.

२] सावित्रीवृत्ताच्या कथेमध्ये सावित्रीनं तर मोळी विख्या पतीलाच स्विकारलं होतं, त्यातही तिचा अभिमान होता, पण आज काय दिसतं ? दारिद्र्य हे लग्नाच्या बाजारात हेटाळणीचा व टवाळीचा विषय आहे, अर्थात ही एक पुराण कथा आहे. तीचं सत्यत्व तपासले तर सत्याच्या कसोटीत उतरत नाही. याचा परिणाम विद्वान्पिढ्या होतोय.

३] एका दलित कवीची बाल्मिकीची शोकग्रस्त मनाची अतिदुष्कर अवस्था - - - श्रोते विचारे या स्पंदनानं हुडहुडले होते, "मी मात्र अतिशय हळवी बनले होते, भावनेच्या दाबामुळे अंतःकरणा भल्ल आलं, पण ही भावना होती, निषादाला

दिल्या गेलेल्या शापाच्या व्यथेची, कारण त्याच्या जाणीवेच्या जगात दलित, पिडीत, दरिद्री माणसाला स्थान नाही, या ठिकाणी-सुद्धा उदात्त विचारांचे दर्शन घडते.

"बिन पटाची चौकट" मधील उदाहरणे -

१] लेखिका इंदुमती जोंधळे यांचे लग्न ठरविताना रस. रम. अण्णांनी त्यांना दिलेला सल्ला यामधून लक्षांत घेते की, एका समाज सेवकाने व भारतीय पातळीवरच्या नेत्याने या मुलीविषयी उदात्त भावनेने विचार करावा याची जाणीव होते, पण योगा-योगानं हे सर्व घडून गेलं, स्वार्था ही परिस्थिती मिळेल का ? हा विचार मनात आला.

२] एका संतापाच्या भरात वडीलांच्या हातून घडू नये ते घडलं. पण तुलंगात राहूनही त्यांनी मुलांच्यावर जून माया केली. त्यांनी ब्रूण शिकावे, अशी इच्छा व्यक्त केली, हे सुद्धा उदात्ततेच्या भावनेचे लक्षणा म्हटले पाहिजे.

३] लेखिकेच्या वाढदिवसाचा प्रसंग -

त्यांच्या छात्रालयाच्या अधिका भिडताई यांच्याही वागण्या-बोलण्यातून त्यांकेवळ कर्तव्य भस्वनेनेच वागत नाहीत तर त्यांच्या-ठिकाणी भावलेचा ओलावा, आदर्शाची जाणीव उत्कटतेने दिसून येते.

समाजामध्ये वावरत असतांना अशा कांही व्यक्ती किंवा समाज समूह असतो की, तो उदात्ततेच्या भावनेपासून दूर असतो, अशा लोकाबद्दल कसणा, दया, न्यायबुद्धी बाटली नाही, तरच नवल, पण उदात्त विचारसरणीतून या लोकांचे मनपरिवर्तन घडवून आणाले, तर आदर्श समाज निर्माण होईल, असे वाटते, समाजाचे परिवर्तन गतीशील होईल, असे वाटते.

जीवनचरित्र -

प्रत्येक आत्मचरित्रातून त्या-त्या व्यक्तीचे जीवन चरित्र तर घडतेच परंतु संपूर्ण समाजानेचे ही जीवन चरित्र घडत असते, जीवन विषयीचा विचार, संताप, मत्सर, राग, लोभ, प्रेम इ. माध्यमातून दृष्टीस येतो, मानवी जीवन दृश्याचाच एक भाग म्हणून जीवन चित्रणाकडे पाहिले जाते, त्यांच्या जीवनातील आठवणीच त्यांची जन्म भर सोबत करतात. या दोन्हीही आत्मचरित्रातून पूर्णतः त्यांचे जीवन चित्रणा दिसून येते.

एक शिक्षक म्हणून कार्मसराचे जीवन चित्रणा दिसून येते, रायवायचे मारायचे पण नंतर प्रेमही तेवढंच करायचे, त्यामुळे त्यांच्याबद्दल मुलांच्या मनात आदरयुक्त भिती होती.

एक धोर समाज सेवक गायकवाडकाका, काकांची मी लाडकी होते, कारण कधी-कधी बाचायला पुस्तके श्रायचे, वेळोवेळी अभ्यास विचारायचे त्यामुळे मलाही काकाबद्दल जिव्हाळा, माया होती, रक्ताच्या नात्यापेक्षाही ही नाती मोठी आहेत.

नाना वेलेसारखे स्वातंत्र्य तैनिक, सुपरिटेन्डेंट कर्वेसाहेब, भिडेताई, बसंधरा देशमाने बाई, समाज कल्याण अधिकारी इंदुमती चिपळूणकर बाई इ. व्यक्तींचे जीवन चित्रणा आत्म-चरित्रातून चित्रित झाले आहे.

अंतःस्फोटकांचे ही अशाच प्रकारचे जीवन चित्रणा झालेले दिसून येते.

उदा. गोखले गुरुजी जुन्या संस्कारातील हया महाप्राण्याचा निष्पक्षःपात हीन जातीच्या विद्यार्थीनी विषयीही तलाच कायम राहिला, हे त्यांच्या उच्च विचारांचे आणि उदार हृदयाचे लक्षण नाही, असे म्हणण्यांत काय ~~बिचारी~~ आहे ?

अलीकडच्या काळात प्रसिद्ध झालेल्या आत्मचरित्रात या दोहोंचे स्थान -

अंतःस्फोट लिहिणा=या कृमुद पाबडे यांनी नागपूर या प्रदेशातील ग्रामीण वा शहरी संस्कृतीचा वापर केलेला आहे.

ही लेखिका तेथील जनस्वी, परंपरा, सामाजिक परिस्थिती, परिवार आदींचा वापर करून तेथील दलित बाणीबांचे प्रकटीकरण करते, वर्णावादी हिंदू समाज व्यवस्थेचे दलितांच्या बाटयाला जे जीवन दिले, त्याचे प्रत्यंतर घातून होत असतानाच बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पुगप्रबर्तक. सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक चळवळीचे पडसादही त्यात प्रभावीपणे चित्रित झाल्याचे दिसते.

"विन पटाची चौकट" लिहिणा-या इंदुमती जोषे ह्यांची आई गेली व बडील पोलिस कस्टडीत झुंमच त्यांच्या कुटुंबाची बाताहत झाली आणि त्यानंतर मात्र कोल्हापूरच्या छात्रालयात राहून शिक्षण पूर्ण केले, आणि आपण कसे घडत गेलो, घडत असतांना येणा-या संकटावर कशाप्रकारे मात केली, संकट समयी गांधीवादाचा पुरस्कार करणा-या व्यक्तींनी आपल्याला कशी मदत केली, याचाच आस्नेह या आत्मचरित्रात दिला आहे.

मात्र ही दोन्ही आत्मचरित्रे लिहिणा-या लेखिका "व्यक्ती तितक्या प्रकृती" या उक्तीप्रमाणे जरी वेगवेगळ्या मनोवृत्तीच्या असल्या तरी आंबेडकरांची संघर्षवादी भूमिका व गांधीवादी किंवा सर्वादयी वादयांची सौम्यवादी

भूमिका या वातावरणात वाढल्याने, वैचारिक समजूती, ध्येयवादी पुरोगामी विचार, शिक्षणामुळे प्रगल्भता लाभलेली आहे, विचाराला आचारांची जोड मिळालेली आहे, जुने जपून ठेवणे आणि येणाऱ्या जीवनाकडे स्वागत शील दृष्टीने पाहणे आणि यामुळेच उपभोगाचे जुने जीवन मागे पडत चाललेले आहे. आणि एका विशिष्ट उंचीवर जावून त्या जीवनाकडे पाहताहेत, याचे प्रतिबिंब या दोन्ही आत्मचरित्रातून दिसून येते.

स्त्री शिक्षण लागल्याने हे सर्व असे घडले ? त्या शिक्षणाने त्यांच्या सातर व माहेरची कुटुंबे कशी-कशी राहिली, हा स्त्रीशिक्षणाचाच प्रभाव आहे, याचीही जाणीव झाली.

जातीवर कर्तृत्व अवलंबून नाही, किंवा लिंगभेदावर अवलंबून नाही, तर प्रत्येक व्यक्तीत्व तिच्या कर्तृत्वावर यशस्वी होवू शकते हे या दोन्ही आत्म चरित्रातून निदर्शनास येते.